

İSLÂM TARİHİNİN İLK DÖNEMİNDE TULEKÂ

Hatice Kübra Bakır

Kitap Adı :	İslâm Tarihinin İlk Döneminde Tulekâ
Yazar :	Hatice Kübra Bakır
ISBN :	978-625-7617-36-9
SAMER Yayınları :	106
Editör :	Prof. Dr. Şaban Öz
Dizgi & Kapak :	SAMER
Genel Yayın Yönetmeni :	Doç. Dr. Feyza Betül Köse
Yayın Koordinatörü :	Arş. Gör. Asım Sarıkaya
Görsel ve Teknik Tasarım :	Arş. Gör. Cenap Ayık

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş - 2021

Bu kitap, "İslâm Tarihinin İlk Döneminde Tulekâ" adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayım halidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	5
Giriş	8

– BİRİNCİ BÖLÜM –

TULEKÂ KAVRAMI VE TULEKÂ'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

A. Tulekâ Kavramı	20
B. Tulekânın Tarih Sahnesine Çıkışı	28

– İKİNCİ BÖLÜM –

İSLÂM TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİNDE TULEKÂ

A. Hz. Peygamber Döneminde Tulekâ.....	61
B. Hz. Ebû Bekir Döneminde Tulekâ.....	71
C. Hz. Ömer Döneminde Tulekâ.....	76
D. Hz. Osman Döneminde Tulekâ.....	84
E. Hz. Ali Döneminde Tulekâ.....	92
F. İlk Dönem Emevîlerde Tulekâ.....	97
G. Tefsir-Hadis Metinlerinde Tulekâ.....	100
Sonuç	106
Kaynakça.....	112
Ek	128

ÖNSÖZ

Yedinci yüzyılda Arap Yarımadası'nda ortaya çıkan İslâmiyet, Mekke toplumunun kabulünden uzak kalmıştı. Kureyşliler'in hakimiyet sahasında Hz. Peygamber'in tebliğ faaliyetlerini yürütmesi oldukça zor bir hal aldı. Bu sebepten Resulullah ve ona ilk inananlar Medine'ye hicret ettiler. Nitekim Mekkelilerin, İslâm'ın öngördüğü bu değişime hazır olmadıkları anlaşılmıştı. Hicret bu husumeti arttırsada, yapılan savaşlar ve şehrin zaman içinde kazandığı merkeziyet Müslümanlar lehine sonuçlanmıştır.

Hudeybiye mutabakatıyla başlayan, Mekke'nin fethiyle devam eden süreç nüfuz sahibi Kureyşlilerin mukavemetini kırmıştır. Bu durum şehrin tesliminde sadece birkaç çarpışmanın gerçekleşmiş olması, Kâbe'nin önünde toplanıp eman bekleyen topluluğun kurtulacaklarına dair güçlü inançla da açıklanabilir. Resulullah'ın affedici vasfına temsil mahiyetinde sunulan rivayette "Siz Tulekâsınız!" diyerek özgür bırakılmışlardır. Bu şahsiyetler yeni dine gönüllü ya da gönülsüz ihtida etmişlerdi. Yaptıklarına karşılık bir bedel ödetilmeden yıkıcı tavırlardan uzak çeşitli iltifat, söz, görevlendirme ve bağışlarla kalpleri İslâm'a ısındırılmaya çalışılmıştı. Mekke'nin fethiyle Müslümanlarla Müşrikler arasındaki gerilim sona ermiş, Mekkeliler esir olabilecekken serbest bırakılmalarından dolayı "Tulekâ" olarak isimlendirilmişlerdi. Mekke'nin fethiyle "Tulekâ" olarak anılmaya başlayan bu sınıfın siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî rollerinin ele alınması; Müslümanların lehine ve aleyhine olan fiilleri, yaşantıları, tepkileri, ideolojileri hakkında fikir edinebilmemizde oldukça önemlidir.

Mekke'nin fethinden Emevîler'e kadar olan dönemi "Tulekâ" özelinde değerlendirmek, Müşriklerin Müslüman olduktan sonra İslâm toplumuna adaptasyon sürecini anlamlandırabilmemizi sağlayacaktır. Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve Muâviye dönemi devlet yönetimi, ekonomik ve sosyal hayat, dini anlama ve yaşamada Tulekâ'nın rollerine temas etmekle birlikte İslâm toplumuna etkilerininide görebileceğiz.

İslâm toplumunun Tulekâ'ya bakışı kadar "Müellefe-i Kulûb" kavramıyla olan irtibatını ortaya koymamız, umum husus yönünden incelememiz "Tulekâ" kavramı üzerinden Mekkelileri tanıyabilmemizde büyük yarar sağlayacaktır.

İslâm tarih disiplininde "sahabe" tanımını yeniden ele almak çalışmamız için belirlediğimiz yöntemden uzaklaşmamıza neden olacağından, Tulekâ ile ilgili rivayetler özelinde bu ayrıma dikkat çektiğimizi belirtmek isteriz. İslâmiyet'i ilk benimseyenlerin kazandığı fazilet ve saygınlığın Resulullah döneminden sonra birtakım olaylarda etkisini gösterdiğini bilmekteyiz. Sahabenin sahip olduğu bu önceliği bilmemiz, Mekke'nin fethinden önce ya da sonra Müslüman olanlara ilişkin bir sınıflandırmada bulunup bulunamayacağımızı ortaya koyacaktır. Bununla birlikte Tulekâ'dan kimseler ve atalarının Müslümanlara karşı kötü fiilleri unutulmamışken, "Tulekâ çocukları" gibi hitapların İslâm toplumunda taraftar bulup bulmadığını ele almamız gerekir. Sahabenin bu hususta etki ve tepkisinin söz konusu edilmesi, Tulekâ'nın İslâm toplumunda olası bir tehdit olarak görülüp görülmediğine ilişkin bir değerlendirme yapabilmemiz açısından mühimdir.

Tulekâ sınıfından önde gelen kimseler; İslâm'dan önce sahip oldukları güç ve iktidarı kaybetmiş, Hz. Osman dönemine kadar sükûneti tercih etmişlerdir. Müslüman toplumu içinde Hz. Peygamber'in Mekkelilerin zaafılarını bilmesinden kaynaklı sunduğu imkanlar, verdiği vazifeler, yaptığı bağışlar Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında devam etse de halifeler tedbirli davranmışlardır. Halife Osman döneminde yükselen konumları, artan iti-

barları tehlikeli sonuçları beraberinde getirmiştir. İslâm'ın özüne vakıf olmaya çalışanlar bir yana dünyevî menfaatlerinden kopamayan Tulekâ'dan bazı kimselerin fitne dönemiyle yaşanan radikal değişimde etkisi olduğu muhakkaktır. Özellikle Hulefâ-yi Râşidîn döneminde askerî ve idarî işlerde bu sınıfın tecrübelerinden faydalanılmasının devlet mekanizmasındaki olumlu olumsuz tesirleri ortaya koyulabilmelidir. Bu sayede İslâm devletinin iç dinamiklerinde "Tulekâ" sınıfının rolü anlaşılması olacaktır.

Bu ilmî çalışmanın biraraya getirilmesi, planlama, yönlendirme, bilgilerin analizi, metnin tashihi ve hazırlama sürecinin tüm safhalarında önemli katkıları bulunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Şaban Öz'e; değerli görüşleriyle yol gösteren, katkıda bulunan Doç. Dr. Feyza Betül Köse ve Doç. Dr. Ömer Sabuncu hocalarıma, sabrını ve desteğini eksik etmeyen kıymetli aileme şükranlarımı arz ederim. Bu çalışmanın yayımlanmasına imkan tanıyan SAMER Yayınlarına teşekkür ederim.

Hatice Kübra Bakır
Gaziantep-2021

- GİRİŞ -

İslâm'ın Mekke döneminde Kureyş'in ortaya koyduğu ciddi tavrın, şiddetli tepkinin Müslümanlar nezdinde acı sonuçları olmuştur. Fetih gerçekleşinceye kadar Müslümanlarla çatışmaya devam eden Mekkeliler'in, fetihten sonra Hz. Muhammed'in "Siz Tulekâsınız!" ifadesiyle yeni bir statü kazandıkları bilinmektedir. Mekke'nin fethi, Tulekâ'nın tarih sahnesine çıkışında önemli bir gelişmedir. Bu sınıfın esir edilmeden serbest bırakılmaları, mal ve mülklerine el konulmaması Hz. Peygamber'in devlet başkanı sıfatıyla uyguladığı bir tasarruftur.

Müslümanlar ve Mekkeliler arasında sona eren bu gerilimin İslâm'a ihtida edenlerin sayısını arttırdığını ifade edebiliriz. Gönüllü ya da gönülsüz Müslüman olan bu kimselere suçlayıcı tavırlardan uzak, nebevî ahlakın gereği affedici ve hoşgörülü bir tutum sergilenmiştir.

Müellefe-i Kulûb'la irtibatlandırdığımız Tulekâ'ya Hz. Peygamber müsamaha göstermiş, bağışlarda bulunmuştur. Çeşitli görevler vermek suretiyle İslâm'a kalplerini ısındırmaya çalışmıştır. Hz. Ebû Bekir'in de bu anlayışla devam ettiği ancak Halife Ömer zamanında bu hükmün kaldırılarak sahabe icmâi olduğu bildirilmektedir. Tulekâ bahsi geçen dönemlerde devlet mekanizmasındaki karar mercilerinden olmasada valilik, kumandanlık, zekât âmilliği ve kâtiplik gibi görevlerde bulunmuşlardır. Ancak Hz. Osman dö-

nemi itibariyle yönetimi Ümeyye ailesinin tekeline aldıklarını görmekteyiz. İslâm dünyasındaki fitne ve karışıklıkların ortaya çıkmasında Tulekâ'nın etkisini Emevî-Hâşimî çekişmesiyle de ilişkilendirebiliyoruz. Hz. Ali ve Muâviye çatışmasında ise Tulekâ hitabının söylemlerle öne çıktığını ifade edebiliriz.

Mekke'nin fethi ve sonrasında "Tulekâ" olarak anılan birtakım şahsiyetlerin İslâm'ı kabulleri, Hz. Peygamber'den Emevîlerin iktidarına kadar olan dönemde siyasî, dinî, sosyal ve ekonomik yaşayışlarını araştırmamızda ele almaya çalıştık. Konumuzla ilgili müstakil bir çalışma bulunmayıp klasik dönem İslâm Tarihi ve Siyer, Lügat, Tabakat, Tefsir, Hadis ve Fıkıh kaynaklarındaki rivayetleri biraraya getirmek suretiyle fetih sonrası İslâm dünyasındaki gelişmeleri "Tulekâ" denilen şahsiyetler özelinde değerlendirdik.

Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmakta olup birinci bölümde "Tulekâ" kavramının anlamını, tarih sahnesine çıkışını konu edinerek Tulekâ ile esir arasındaki farklara değindik. Aynı bölümde Resulullah ve Müslümanlarla irtibatları gözönünde bulundurulan Tulekâ'dan olup öne çıkmış, Tulekâ'nın rollerini müşahhas kılabileceğimiz dokuz isme yer verdik. Konu edilen bu isimlerin Müslüman olmadan önce ve sonraki yaşantılarına dair çok sayıda rivayete ulaşabilmemiz bu sınıfa dair değerlendirme yapabilmekte büyük kolaylık sağlamıştır. Kureyş'in Benî Abdüşems, Benî Cumah, Benî Mahzûm gibi çeşitli kollarından öne çıkan bu dokuz şahsı "Tulekâ Kabul Edilenlerden Bazı Şahsiyetler" başlığı altında ele almak suretiyle tepkilerini, tavırlarını, İslâm'ı kabullenişlerini ortaya koyduk. Haklarında ayrıntılı araştırmalar yapsak da biyografilerini kısa tutarak konumuzla ilgili iktibaslar yaptık. Bu isimlere, ilk dönem kaynaklar başta olmak üzere mevcut veriler ışığında değindik. Çalışmamızın birinci bölümü sonunda ismi geçen Tulekâ'dan diğer kimselerle birlikte haklarında genel bir değerlendirmede bu-

lunduk. Araştırma sürecinde ismi sıklıkla geçen şahsiyetler yanında, İbn Sa’d’ın *Tabakât*’ındaki sıralandırmadan hareketle Tulekâ’dan isimlere çalışmamızın sonunda tablo biçiminde yer verdik. *Tabakât* dışındaki kaynaklardan bulduğumuz Tulekâ’dan isimleri de dipnotta belirttik.¹ “Tulekâ” kavramının Mekke’nin fethi, Huneyn Savaşı ve sonrasında yaşananlarla ilgili olduğu kadar Müellefe-i Kulûb, Kureyş, Emevî-Hâşimi aileleriyle irtibatlı olduğunu da ifade etmemiz gerekir. Araştırmamızın ilgili bölümlerinde yer vermek suretiyle Tulekâ sınıfıyla olan bağlantılarına dikkat çekmeye çalıştık.

İkinci bölümde Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve İlk Dönem Emevîlerde Tulekâ’nın yönetim, idarî, iktisâdi, sosyal ve dinî hayattaki rollerine temas ettik. Rivayetleri ilgili başlıklar altında sıralayarak bu sınıfın aktif siyaset, sosyal yaşam, dinî dönüşümlerini genel hatlarıyla sunduk. Doğrudan anlatım yoluyla sunduğumuz olaylar üzerinde farklı fikir ve mülahazalar varsa yer vermeye çalıştık. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman dönemine ilişkin çok sayıda nakle ulaşırsakda çalışmamızla doğrudan irtibatlı bilgileri paylaşarak değerlendirmelerde bulunduk. Hz. Ali ve ilk dönem Emevîlere ilişkin dönemin savaşları, iç ayaklanmaları, fitneleriyle ilgili siyâsî anlamda eser, çalışma, tespit, yorum çok sayıda olsa da sosyal, iktisâdi ve dinî yaşantıyla irtibatlandırabileceğimiz farklı içeriklere ulaşamadık. Bu hususta Tulekâ hakkındaki bilgileri ayırt edip kritik yapabilmemiz oldukça zor olduğundan detaylı bir değerlendirme de bulunamadık. Muâviye b. Ebî Süfyân’a ilk bölümde müstakil bir başlıkla yer vermesek de “İlk Dönem Emevîlerde Tulekâ” başlığı altında ilgili malumatları sıraladık.

Çalışmamızda öncelikle İslâm Tarihi, Siyer, Arapça Türkçe sözlükler, Tabakat, Delâil, Ensâb kitaplarına başvurduk. Kur’an-ı Kerim, Tefsir, Hadis,

¹ İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed (230/845). *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. Ed. Adnan Demircan. 8 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Baskı, 2015. Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348). *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut. 25 Cilt. b.y: Muesesetü'r-Risâle, 9. Baskı, 1405/1985.

Fıkıh kaynaklarından da büyük ölçüde faydalandık. Araştırmamızla alakalı ansiklopedi maddelerinin yanı sıra kitap, makale, akademik yayınları da detaylıca gözden geçirdik.

Tarihî ve fikrî zemini inşa edebilmemiz, kavram mâna analizini yapabilmemiz için lügatlerden yararlandık. İbn Düreyd'in (321/933) *Cemheretü'l-Luga*,² İbn Sîde'nin (458/1066) *el-Muhkem*,³ Zemahşerî'nin (538/1144) *Esâsü'l-Belâga*,⁴ Râğıb el-İsfahânî'nin (V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât*,⁵ Fîrûzâbâdî'nin (817/1415) *el-Kamûsü'l-Muhît*,⁶ İbn Manzûr'un (711/1311) *Lisânu'l-'Arab*'⁷ gibi sözlükler kavramsal çerçeveyi ortaya koymada yararlandığımız başlıca kaynaklar oldu.

Tulekâ kavramının ortaya çıkışının tarihî zemininde kronolojik vakaları anlatma ve konu edilen şahısları araştırmada İslâm Tarihi ve Siyer kaynaklarından iktibaslar yaptık. Mekke'nin fethi ve sonrasında yaşanan gelişmelerle alakalı İbn Hişâm (218/833),⁸ Vâkîdî (207/823),⁹ Mes'ûdî'nin (345/956)¹⁰

² İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî (321/933). *Cemheretü'l-Luga*. thk. Remzi Münîr El-Ba'albeki. Beyrut: Dâr al-'İlm lil-Malâyin, 1407/1987.

³ İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî (458/1066). *el-Muhkem ve'l-Muhitu'l-azam*. thk. Abul Hamid Handevi. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 8. Baskı, 1431/2010.

⁴ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (538/1144). *Esâsü'l-Belâga*. thk. Muhammed Basil Uyun Sud. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.

⁵ Râğıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (502/1108). *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Dîmaşk/Beyrut: Dâru'l-Kalem, Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 1316/1898. Râğıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (502/1108). *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*. ter. Abdülbaki Güneş vd. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Baskı, 1433/2012.

⁶ Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (817/1415). *Kâmûsü'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.

⁷ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukrim (711/1311). *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.

⁸ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî (218/833). *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk., şrh.: M. es-Sekkâ-İ. el-Ebyârî-A. Şelbî. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1374/1955.

⁹ Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd (207/823). *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'alemî, 1409/1989.

¹⁰ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956). *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. tsh. Abdullah İsmail Sâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.

eserlerine; Mekke ve tarihî dokusuna ilişkin Ezrakî (250/864 [?]),¹¹ İbn Hibbân'ın (354/965)¹² kitaplarından alıntılara yer verdik.

Genel tarih eserleri, müstakil bölümler halinde ele alacağımız konu başlıklarımızla ilgili malumatları toparlayabilmemizde yardımcı oldu. Hz. Ebû Bekir döneminden, İlk Dönem Emevîler'e kadar olan sürecin; siyasî, sosyal, iktisadî, dinî aşamaları hakkında Taberî (310/923),¹³ İbnü'l Esîr'in (630/1233)¹⁴ eserlerinden bilgi edindik. Hz. Ali ve sonrasında yaşanan gelişmelere ilişkin Minkarî (212/827),¹⁵ İbn A'sem (320/932'den sonra)¹⁶ gibi müelliflerin kitaplarına başvurduk. Tulekâ sınıfından isimleri detaylıca araştırabilme, bu grupta zikredilen diğerleri hakkındaki bilgileri genel çerçevede değerlendirebilmede İbn Sa'd (230/845),¹⁷ Zehebî (748/1348),¹⁸ İbn Kesîr (774/1373),¹⁹ İbn Hacer'in (852/1449)²⁰ eserleri temel kaynaklarımız oldu.

-
- ¹¹ Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh (250/864 [?]). *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-â'sar*. thk. Ruşdî es-Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1431/2010.
- ¹² İbn Hibbân, Ebû Hatim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Busti (354/965). *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*. thk. Seyyid Aziz Bek. Beyrut: Müessesetü Kutubi's-Sikafiyye, 3. Baskı, 1417/1996.
- ¹³ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/923). *Târihu't Taberî-Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.
- ¹⁴ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232). *Üsdü'l-Çâbe fi Ma'rifeti Sahâbe*. thk. Ali Muhammed el-Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994. İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmîl fi't-Târih*. thk. Ömer Abdusselam Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, 1418/1997.
- ¹⁵ Minkarî, Ebu'l Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr (212/827). *Vak'atü Siffîn*. thk. Abduselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1410/1989.
- ¹⁶ İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (320/932'den sonra). *Kitabu'l Fütüh*. 3 Cilt. thk. Ali Şîrî. b.y: Dâru'l-Edvâ, 1411/1990.
- ¹⁷ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/845). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- ¹⁸ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348). *Siyer-i A'lamî'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut. 25 Cilt. b.y: Müessesetü'r-Risâle, 9. Baskı, 1405/1985.
- ¹⁹ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî (774/1372). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1431/2010.
- ²⁰ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (852/1448). *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

Biyografiler ve vakaların tarihî seyrinde sahih hadis kaynaklarına da sıkça atıfta bulunmaya çalıştık. Buhârî (256/780)²¹ ve Müslim'in (261/875)²² *Sahîh*'leri; Ebû Dâvûd (275/889)²³ ve Tirmizî'nin (279/893)²⁴ *Sünen*'leri; Ahmed b. Hanbel'in (241/855) *Müsned*'i,²⁵ İbn Ebî Şeybe'nin (235/849) *el-Musannef*'inden²⁶ aldığımız nakilleri bab ve numaralarını dipnotta göstermek suretiyle aktardık. Ganimetlerin taksimi, Müellefe-i Kulûb, Kureyş gibi ilgili anahtar kavramlardan hareketle hadislerde metin içi aramalar yaptık. Tulekâ kabul edilen râvî ya da olayın faili konumunda olduğunu tespit ettiğimiz bazı isimlere ilişkin metinleri biraraya getirdik. Çalışmamızda Mekke fethi ve sonrasında yaşanan bazı olaylar, sahabenin bakışıyla delillendirilmeye çalışılsa da genel çerçevede bu aktarımların Tulekâ gözünden anlatılmasına gayret ettik. Tarih sahnesinde edindikleri rolleri açığa çıkarma da yararlandığımız temel kaynak ise İbn Sa'd'ın *Tabakat*'i²⁷ oldu. Belâzûri'nin (279/892-93) *Ensâbü'l-Eşrâf*,²⁸ Beyhakî'nin (458/1066) *es-Sünenü'l Kübrâ*²⁹ ve *Delâilu'n Nübüvvesi*'si³⁰ bu minvalde sıklıkla başvurduğumuz arasındaydı.

²¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî (256/870). *el-Câmi'u's-Sâhîh*. 9 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311/1893.

²² Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc (261/874). *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki, 5 Cilt. Beyrût: Dâru't-Türâsi'l-Arabî, ts.

²³ Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (275/888). *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.

²⁴ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892). *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir Muhammed Fuâd Abdalbâki ve İbrahim Adva. Mısır: y.y., 2. Baskı, 1395/1975.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (241/855). *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2000.

²⁶ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. el-Kûfî (235/849). *el-Musannef*. ter. Zekerîya Yıldız. 16 Cilt. İstanbul: Ocak Yayınları, 1433/2012.

²⁷ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/845). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1989.

²⁸ Belâzûri, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (279/892-93). *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.

²⁹ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (458/1066). *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübil İlmîyye, 3. Baskı, 1424/2003.

³⁰ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (458/1066). *Delâ'ilü'n-nübüvve*. thk. Abdülmu'tî Kal'acı. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1987.

Hız. Peygamber dönemine ilişkin Tulekâ konulu rivayetlere İslâm tarihi, hadis ve tefsir kaynaklarından erişerek siyasi, ekonomik, sosyal ve dinî yaşantılarına ait malumatları sıraladık. Ticarî ve iktisadî hayat, devlet teşkilatı ve idaresiyle irtibatlandırdığımız hususları İslâm hukuku eserlerinden okumalar yaparak kısmî açıdan değerlendirdik. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde coğrafi açılımın sosyoekonomik planda Müslümanlar ve Tulekâ üzerindeki etkilerini araştırdık. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (224/838) *Kitâbü'l Emvâl*'ı,³¹ Mâverdî'nin (450/1058)³² ve Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ'nın (458/1066)³³ aynı adı taşıyan *el-Ahkâmü's Sultâniyye*'si gibi eserler dönemi konjonktürel olarak ele alabilmemizde yardımcı kaynaklardan oldular.

Meselenin fikhî, akidevî boyutu yanında hem lügavî hem ıstılahi manalarını geniş bir perspektifte konu edinen; konumuzla irtibatlı zekât, ganimet, Müellefe-i Kulûb gibi kelimelerin geçtiği birtakım ayetleri tefsir kitaplarından tedkik etmeye çalıştık. Diyanet İşleri Başkanlığı meâlini kullanmak suretiyle ilgili âyetleri *el-Keşşâf*,³⁴ *Câmiu'l Beyân*,³⁵ *el-Câmi'li-Ahkâmî'l Kur'ân*³⁶ gibi tefsir kaynaklarından araştırarak çalışmamıza dahil ettik. Âyetlerin esbâb-ı nüzûlune, tarih mefhumu gözönünde bulundurarak yapılan lafzî yorumlara yer verdik. Terminoloji de halifelerin hayatlarını konu edinen modern kaynakların yer yer tafsilatlı izahlarına da değinmeye çalıştık. Hız. Muhammed ve Hız. Ebû Bekir dönemine ilişkin fikrî çıkarımlar için Muhammed

³¹ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (224/838). *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Halil Muhammed Herrâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

³² Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (450/1058). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. ter. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 1396/1976.

³³ Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ' (458/1066). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fakki. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1421/2000.

³⁴ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (538/1144). *el-Keşşâf an hakâ'ik-i ğavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-akâvil fi vücûhi't-te'vil*. çev. Abdulaziz Hatip-Erdoğan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

³⁵ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922). *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-Beyân an Tevîli'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke-i Mükerrerme: Dâru't-terbiye li't-Türâs, ts.

³⁶ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (671/1273). *el-Câmi'u li-Ahkâmî'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964.

Hamîdullah *İslâm Devlet İdaresi*,³⁷ *İslâm Peygamberi*,³⁸ Mehmet Said Hatiboğlu *Hilafetin Kureyşliliği*,³⁹ Şemseddin Günaltay *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*,⁴⁰ kitaplarından bilgi, tespit ve yorum bakımından istifade ederken; Halife Ömer ve sonrasını Bahriye Üçok *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbasîler*,⁴¹ Şiblî Numânî *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*,⁴² Mustafa Fayda Hz. Ömer Zamanında *Gayr-ı Müslimler*⁴³ gibi eserlerden çıkarımlarda bulunarak ilgili hususlarda fikir edindik.

Hız. Peygamber ve halifeler dönemini kendi içinde kıstaslarla değerlendirirken farklı bakış açılarını da gözönünde bulundurduk. Philip K. Hitti'nin *Arap Tarihinin Mimarları*,⁴⁴ *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*,⁴⁵ M.G.S. Hodgson'un *İslâm'ın Serüveni*⁴⁶ eserleriyle de Mekke'nin fethiyle İslâmî kimlik edinen bu şahsiyetlerin rollerini ve dönemi çeşitli argümanlarla kritik edip sunduklarını gördük. MEB ve TDV İslâm Ansiklopedilerinin çalışmamızla ilgili maddelerine bilgi edinme, tespit ve değerlendirme noktasında faydalandık.

Araştırmamızın ön hazırlık aşamasında son dönem çalışmalarını gözden geçirdik. İlgili âyetleri Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meâlinden aldığımız şekliyle sunmaya çalıştık. Âyetlerin konularına göre sınıflandırıldığı *Konula-*

³⁷ Hamîdullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. ter. Hamdi Aktaş. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

³⁸ Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. ter. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.

³⁹ Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.

⁴⁰ Günaltay, Şemseddin. *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

⁴¹ Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbasîler*. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

⁴² Numânî, Şiblî. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. ter. Tahir Yaşar Alp. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet-Dava-Çağ Yayınları, 1975.

⁴³ Fayda, Mustafa. Hz. Ömer Zamanında *Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.

⁴⁴ Hitti, Philip. *Arap Tarihinin Mimarları*. ter. Ali Zengin. İstanbul: Risale Yayınları, 1995.

⁴⁵ Hitti, Philip. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. ter. Salih Tuğ. İstanbul: Bilge Yayınları, 2020.

⁴⁶ Hodgson, M.G.S. *İslâm'ın Serüveni*. ter. Metin Karabaşoğlu. İstanbul: İz Yayınları, 1995.

*rına Göre Kur'an Fihristi (Sistematik Kur'an Fihristi)*⁴⁷ eseri “Ahlâk, Toplumsal Düzen ve Hukuk, Sîret” bölümlerinden fikir edinmemiz ve tefsir kaynaklarına refere etmede kolaylık sağlamıştır.

İslâmî ilimlerde kullanımı giderek artan, “İSNAD Atıf” ikinci edisyon sistemini kullanmak suretiyle yazım, dipnot, metiniçi alıntıları, kaynakçamızı şekillendirdik. Kullandığımız edisyon kritiğinden hareketle ilk dönem müelliflerinin vefat tarihlerine metiniçi dipnotlarda ve kaynakçada yer veremesek de araştırmamızın kaynaklarına değindiğimiz bu bölümde milâdî karşılıklarıyla göstermeye çalıştık. Metin içinde “Resulullah” ve “Hz. Peygamber” kelimelerine sıkça atıfta bulunduk. Ancak salâtüselâm “sas” ifadesine sadece bölüm başlarında yer verdik.

Araştırmamızın temel kavramı olan “Tulekâ” ile alakalı kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığını belirtmiştik. Bununla birlikte bir konu etrafında şekillendirilmiş, istifade ettiğimiz iki makale ve devam etmekte bir yüksek lisans tezinden bahsedebiliriz. Cahit Külekçi'nin *Bir Son Dakika Sınıfı: Tulekâ*⁴⁸ makalesi Mekke'nin fethi, “Tulekâ” kavramının ortaya çıkışı, Müellefe-i Kulûb ve utekâ kelimeleriyle irtibatını konu almaktadır. Tulekâ'yı râvilik vasıfları ve rivayetleri yönüyle değerlendirdiğini ifade eden Abdullah Yıldız'ın *Tulekâ Sahabiler ve Hadis Rivayeti Olanlar*⁴⁹ makalesi bir diğer çalışmadır. Süleyman Demirel Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nda *Tulekâ'dan Olan Hanım Sahabiler*⁵⁰ adlı yüksek lisans tezi de devam etmekte olan bir araştırmadır.

⁴⁷ Özsoy, Ömer-Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)*. Ankara: Fecr Yayınları, 21. Baskı, 2017.

⁴⁸ Külekçi, Cahit. “Bir Son Dakika Sınıfı: Tulekâ”. *Siyer Yıllığı-I*. Ed. Şaban Öz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018. 7-15.

⁴⁹ Yıldız, Abdullah. “Tulaka Sahabiler ve Hadis Rivayeti Olanlar”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Aralık 2008): 71-102.

⁵⁰ Kocatepe, Merve. *Tulekâ'dan Olan Hanım Sahabiler*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, ts.

Çalışmamız itibariyle yer verdiğimiz rivayetlerin sahih olup olmadığına dair sened tenkidi yapamadığımızı ifade etmemiz gerekir. Konu bütünlüğünü bozmadan nakiller, bilgiler, alıntı, anlatım, tespit, gözlem, çeviri ve değerlendirmelerle “Tulekâ”yı merkeze aldığımız bir metin inşa etmeye çalıştık.

– BİRİNCİ BÖLÜM –

TULEKÂ KAVRAMI VE TULEKÂ'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

A. Tulekâ Kavramı

1. Tulekâ Kavramının Tanımı

Sözlükte “âzat edilmiş, serbest bırakılmış” anlamındaki “talîk”in çoğulu olan tulekâ kelimesi⁵¹ Mekke’nin fethi günü Resulullah’ın (sas) öldürmeyip serbest bıraktıklarıdır.⁵² Talîk’in türevleri olan sözcüklere baktığımızda طلاق kelimesinin “bağdan kurtulmak” anlamındaki (اطلقت البعير من عقاله و طلقته) “Deveyi ipinden serbest bırakmak”⁵³, (هو طالق و طلق بلا قيد) “O bağız/bukağısız bir şekilde

⁵¹ S. Kemal Sandıkçı, “Tulekâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/361-362. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *Cenheretü’l-Luga*, thk. Remzi Münîr el-Ba’albeki (Beyrut: Dâr al-İlm lil-Malâyîn, 1407/1987), 2/922.

⁵² Ebu’l Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyn el-Ukberî, *Şerhu Dîvânî’l-Mütenebbî*, thk. Mustafa Saka, İbrahim el-Ebyârî, Abdulaziz eş-Şelbî (Beyrut: Dâru’l- Marife, 1431/2010), 202. Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed İbnu’l Esîr, *Câmiu’l-Usûl min Ehâdîsi’r-Resûl*, thk. Abdulkâdir Arnaut (Beyrut: Mektebetü’l-Hulvânî-Mektebetü Dâru’l-Beyân, 1389-1392/1969-1972), 2/319.

⁵³ Ebu’l-Hasen Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtü’l-a’zam*, thk. Abul Hamid Handevi (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1431/2010), 6/280. Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâga*, thk. Muhammed Basil Uyun Sud (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998), 1/611. Ebu’l-Fadl Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir 1414/1994), 10/226-227. Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvân ‘Adnân Dâvûdî (Dimaşk/Beyrut: Dâru’l-Kalem, Beyrut: Dârü’s-Şâmiyye, 1316/1898), 523-524.

serbesttir.” cümlelerindeki kullanımları karşımıza çıkar. “Nikâh bağından çözülmek” mânasında طَلَّقَتِ الْمَرْأَةَ/Kadını boşadım ifadesinin de bu anlamdan istiare olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁴ *“Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin...”*) âyeti⁵⁵ bu konuda örnek gösterilebilir.

“Tulekâ” kelimesi esaretten kurtuluşu ifade etmesi yanında, günahkâr müminlerin âhiretteki durumunu anlatması bağlamında da kullanılmıştır.⁵⁶ Hadis olarak nakledilen bir ifade de “Cennet ehli insanlar dünyada bilinirler. Peygamberlerin onları zikrettikleri haber verilir. Onlar şefaata eder, şefaata edilenlerdendir ki ‘onlar Tulekâ’dır’ ...”⁵⁷ denilmiştir.

Bu kelime, Hz. Peygamber tarafından Mekke’nin fethinde Kureyşliler’e hitaben söylenmesinin ardından terim mânası kazanmıştır.⁵⁸ Müslümanlarla Müşrikler arasındaki savaşlarda galibiyet farklı taraflarda olmakla birlikte en nihayetinde onlar “Tulekâ” olarak isimlendirilmişler, yeni bir statü/sınıfa dâhil olmuşlardır.⁵⁹ Fetih öncesi “Kim Ebû Süfyân’ın evine girerse güvendedir, kim mescide girerse güvendedir ve kapısını kapatan güvendedir” denilmek suretiyle de onlar hakkında verilecek hükmün esirten serbest bırakılmaları şeklinde tahakkuk edebileceği anlaşılmaktadır.⁶⁰ Kureyş’e liderlik

⁵⁴ Râgıb el-İsfahani, *el-Müfredât*, 523-524.

⁵⁵ et-Talak 65/1.

⁵⁶ Sandıkçı, “Tulekâ”, 41/361-362.

⁵⁷ Ebu’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsat*, thk. Târık b. İvâdillah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru’l-Harameyn, ts.), 3/243.

⁵⁸ Sandıkçı, “Tulekâ”, 41/361-362.

⁵⁹ Şerifeddîn el-Huseyn İbn Abdullâh et-Tîbî, *Futûhu’l-ğayb fi’l-keşfi ‘an Kinâ’i’r-Rayb (Hâşiyetü’l-Tîbî ‘ale’l-Keşşâf)*, thk. İyâd Muhammedu’l-Gûc (b.y.: Câizatu Debi’d-Devliyye li’l-Kur’ânî’l-Kerîm, 1434/2013), 7/98-99. Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ’ik-ı ğavâmizî’t-tenzîl ve uyûni’l-akâvîl fi vücûhi’t-te’vîl*, çev. Abdülaziz Hatip-Erdoğan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/1132-1133.

⁶⁰ Ebu’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, cem ve tertib: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine-i Nebeviyye: el-Memleket-ul Arabiyye es’Suudiyye, 1416/1995), 20/574-575, 29/210.

eden Ebû Süfyân gibi şahsiyetlerin yıkıcı faaliyetlere meyillerini ortadan kaldırmak, Resulullah'ın iyi niyetini Mekkelilere göstermesi olarak da yorumlanabilir.

Bedir başta olmak üzere birçok savaşta inkârlarını sürdürüp, Allah yolundan engellemeye çalışan Kureyş topluluğundan birtakım kimselerin⁶¹ “*cehenneme sevkedilecekler*”⁶² bildirilmiştir. Âyetin devamında ‘*Allah pisi temizden ayırsın...*’⁶³ denilir ki doğru ve yanlış yolda olanlar birbirlerinden ayrılmış, yaptıkları seçimlerin sonuçlarından sorumlu tutulmuşlardır.⁶⁴ Bu inkârcı topluluğun bağışlanması, iradelerini doğru olana yöneltebilmelerinde önemli bir aşamadır.

Hz. Peygamber'in Kâbe önündeki hitabıyla, yeni Müslüman olan bu topluluk “Tulekâ” olarak isimlendirilmişlerdir. Yaşanan gelişmeler, uygulamalar bu isimlendirmeye mâna kazandırmıştır. Huneyn Savaşı sonrası Müslüman olan Sakîflilere de “*utekâ*” denilmiştir.⁶⁵ Hz. Peygamber'in “Tulekâ, Kureyş'tendir, utekâ ise Sakîf'tendir; onlar dünyada da ahirette de birbirlerinin dostlarıdır.”⁶⁶ dediği nakledilmiştir. Utekâ ile Tulekâ arasında yapılan sıralamada Tulekâ'nın daha hayırlı olduğu kanaatine varıldığı bildirilmiştir.⁶⁷ Utekâ; Hicr, Himyer'den, Sa'dî'l Aşire, Kinane-i Mudar ve diğerleridir.⁶⁸

⁶¹ Bk. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2/1132-1133.

⁶² el-Enfâl 8/36.

⁶³ el-Enfâl 8/37.

⁶⁴ *Kur'ân Yolu* (Erişim 6 Aralık 2020), el-Enfâl 8/36-37.

⁶⁵ Cahit Külekçi, “Bir Son Dakika Sınıfı: Tulekâ”, *Siyer Yıllığı-I*, ed: Şaban Öz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 13-14.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 31/549 (No.19218). Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), 906. Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevahiri'l-kâmûs* (b.y.: Daru'l-Hidaye, ts.), 26/119-120.

⁶⁷ Külekçi, “Bir Son Dakika Sınıfı: Tulekâ”, 14.

⁶⁸ Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, 906-907.

Müellefe-i Kulûb arasında yer aldığı bilinenlerin çoğu aynı zamanda Tulekâ kapsamına girdiğinden iki terim birbiriyle ilişkilidir.⁶⁹ Bu hususta Külekçi, “Cirâne’de ganimetlerden daha fazla pay alan Müellefe-i Kulûb yani kalpleri İslâm’a ısındırılanlar olarak nitelendirilmiş, Tulekâ ile Müellefe-i Kulûb arasında doğal bir bağ oluşmuştur.” demiştir.⁷⁰ Müellefe-i Kulûb’a dâhil olabilecek sınıflar hakkında Hanbeli hukukçu Ebû Ya’lâ el-Ferrâ ise dördü bir tasnife gider:

1. Müslümanlara yardım için kalpleri ısındırılan sınıf,
2. Müslümanlara kötülük yapmasın diye gönülleri ısındırılmaya çalışanlar,
3. Müslüman olmaları istenenler,
4. Halklarını ve kabilelerini İslâm’a teşvik için dine girmeleri istenenler.

Ferrâ, Müslüman veya Müşrik de olsa bu sınıfların her birine bu paydan verilmesinin caiz olduğu görüşündedir. Bir başka rivayetten bahisle Müslümanlara verileceğini; Müşriklere ise ganimet, feyden bir maslahat payının verilebileceğini sözlerine ekler.⁷¹

Müellefetü’l-Kulûb sınıfının mevcudiyeti hakkında Şa’bî, “Müellefetü’l-Kulûb sınıfı sadece Resulullah zamanında vardı. Ebû Bekir halife olunca bu sınıf ortadan kalktı.” derken Ebû Cafer bu sınıfın mevcudiyetini yaşadığı zaman için kabul etmiş, Hasan-ı Basrî, “İslâm’a yeni girecek kimseler” olarak tanımlamıştır. Bu sınıfı Müslüman olmuş Yahudi ve Hıristiyanlar olarak kabul edenler de vardır.⁷² Hz. Peygamber hayattayken bu kimselere,

⁶⁹ Sandıkçı, “Tulekâ”, 41/ 361-362.

⁷⁰ Külekçi, “Bir Son Dakika Sınıfı: Tulekâ”, 13.

⁷¹ Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ’, *el-Ahkâmus-sultâniyye*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fakki (Beirut: Dâru’l Kütübi’l İlmîyye, 1421/2000), 132. Bk. Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, ter. Hakan Bayrak vd. (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1996), 5/181-182.

⁷² Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, ter. Zekeriya Yıldız (İstanbul: Ocak Yayınları, 2012), 4/639. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-*

İslâm'da sebat edip Müslümanlarla kaynaşmaları, kötülüklerinden emin olma, sınır bölgelerinde asayiş ve güvenliği temini sağlamak amacıyla zekât gelirlerinden verilmiştir. Ancak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'in içtihadıyla bu paydan vazgeçildiği ve bu çerçevede sahabe icmâi olduğu bildirilir. Hanefî ve Mâlikî fakihleri, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel aynı görüşü paylaşarak bu sınıfın zekâttan paylarının düşürüldüğünü; ancak İmam Şâfiî savaş gibi felâketlerin işlerlik kazandıracağını ekler. İhtiyaca binaen bu maslahatın sekilleneceği anlaşılır.⁷³

Taberî, tefsirinde Allah'ın sadakayı iki amaçla gözeterek vermeyi emrettiğini bildirirken; Müellefe-i Kulûb sınıfına da değinir: "Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak, İslâm'a yardım etmek ve güçlendirmek içindir. Fakirlere ve zenginlere de verilir. Çünkü amaç ihtiyaçları için vermek değil, dine yardım etmektir. Allah yolunda cihad edenlere verildiği gibi, zengin veya fakire de verilir." diyerek Müellefe-i Kulûb için de aynı şeyin söz konusu olduğunu ifade eder. Zengin de olsalar, İslâm çağrısının güçlendirilmesi amacıyla verilebileceğini; Hz. Peygamber'in fetihlerden sonra bu kimselere vermiş olduğunu sözlerine ekler.⁷⁴

Zekâtın Tevbe Suresi 60. âyette bildirildiği şekliyle "*Kalpleri İslâm'a ısındırılmak isteyenlere...*" verilebileceği kimseler hakkında; İslâm'a yeni girip tam bir teslimiyetle bağlanmaları istenenlerle, henüz İslâm'a girmemiş olmakla birlikte Müslüman olmaları ümit edilen kimseler kastedilmektedir. Ayrıca İslâm'a bağlı olup çevrelerindeki insanların bu dine girme arzusunu duymalarını vesile olabileceklerde bu başlık altında değerlendirilebilir. Dinin bu

Sünenü'l-Kübrâ, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Daru'l Kütübil İlmîyye, 1424/2003), 7/32.

⁷³ Hüseyin Algül, vd. *İlmihal I* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 482-483. Bk. Cengiz Kallek, "*Müellefe-i Kulûb*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/475-476.

⁷⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-Beyân an Tevîl'l-Kur'ân* (Mekke-i Mükerrreme: Dâru't-terbiye li't-Türâs, ts.), 14/316.

stratejisinin zekât düşer mi, düşmez gibi fikhî tartışmaları beraberinde getirdiği bir gerçektir.⁷⁵

Müellefe-i Kulûb, Osmanlı Devlet yönetiminde de karşılığını bulmuştur. Osmanlıların meylettirici ve uzlaştırıcı fetih siyaseti olan “istimâlet” için önemli bir ilkedir. Fetihleri kolaylaştıran bu ilke Selçuklular tarafından da uygulanmış olup yerli halkın kalbini kazanma şeklinde tahakkuk etmiştir. Ele geçirilen yerlerin halkına iyi davranma, himaye etme, can ve mal güvenliklerini sağlama, dinî konularda serbestiyet, vergilerde kolaylık gösterme bu politikanın unsurlarındandır. Fethettiği topraklarda adalet ve merhameti tesis eden Osmanlı'nın, Balkanlar ve Orta Avrupa'daki izleri uzun yıllar silinmemiştir.⁷⁶

2. Tulekâ ve Esir Arasındaki Farklar

Câhiliye döneminde Araplar, sosyal yaşam itibariyle hürler, köleler ve mevali olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktaydılar. Esirler; hürlerin sahip olduğu hukuk ve asaletten yoksun olan sınıftı. Köleler ile câriyelerden oluşmakta olan bu sınıf ya savaş esirlerinden olur ya da satın alınırdı. Esir tüccarları Habeşistan'dan ve komşu ülkelerden getirdikleri köle ve câriyeleri belli mevsimlerde kurulan panayırarda satarlardı.⁷⁷ Esirler mal gibi alınıp satıldıkları gibi verâset, hediye, mehir olarak verilebilirlerdi.⁷⁸

Köleliğin temelinde savaş ve onun doğurduğu sonuçlar yatmaktadır.⁷⁹ Mâverdi, “Allah, komutan ve ordusunu zafere ulaştırınca Müslümanlar,

⁷⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l Kur'an*, ter. Salih Uçan vd. (İstanbul: Dünya Yayınları, 1991), 5/328-329.

⁷⁶ Mücteba İlgürel, “İstimâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/362-363.

⁷⁷ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 116-118.

⁷⁸ Mehmet Ali Kapar, *Hz. Muhammed'in (sav) Müşriklerle Münasebetleri* (İstanbul: İlim Yayınları, 1987), 70.

⁷⁹ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev: Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 575.

Müşrikleri, çocuklarını esir alırlar ve mallarını ganimet olarak elde ederler. Esir olmayanlar da öldürülür. Esirleri de dört şeyden hangisi uygunsuzsa o şekilde kullanılır, muamele yapılır” demiştir. Buna göre esirlerin karşılaşılabileceği dört seçenek şu şekilde sıralanmıştır:

1. Şirklerine devam ederlerse öldürülür,
2. Köle kabul edilir. Satılır veya âzâd edilir,
3. Ya fidye alınır yahut başka esirlerle mübadele edilir,
4. İyilikle serbest bırakılır, affedilirler.⁸⁰

Kölelik müessesesi ne İslâm tarafından başlatılmış ne de bir müessese haline sokulmuştur. İslâm’ın geldiği dönemde köleliğin zaten her toplumun sosyal sisteminde var olduğunu görmekteyiz. Bu mevcut yapılanma yasal düzenlemeler ve sosyal reformlarla durdurulamazdı. Ancak eşit haklardan yararlanabilmeleri için müminleri teşvik edici hususlar dile getirilmiş, kaldırmak yerine ıslah edici çalışmalara ağırlık verilmiştir.⁸¹

İslâm’daki kölelerin statüsü, dönemin konjonktürel sorunlarından biri olmayıp insan gücüne duyulan ihtiyacın bir gereğidir. Hz. Muhammed’in köleliği kaldırmak yerine, “sisteme ahlak kazandırma” çabasında olduğu da ifade edilmiştir.⁸² Kölenin aşağı statüde bulunmasının, Müslüman olmasına engel teşkil etmediği; köleleri azat etmenin erdemli bir davranış olduğu Kur’an âyetleriyle de tasdik edilmiştir. Watt, köle olmanın ana sıkıntısının, kişinin kendi iradesi ile grubu terk ederek esas ait olduğu gruba gidememesi olduğunu ifade eder.⁸³ İslâm, köleyi efendinin kendi isteğiyle azat etmesi ve

⁸⁰ Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdi, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, çev: Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınları, 1976), 58.

⁸¹ Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, 1/433. Bk. İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 361.

⁸² Şaban Öz, *Siyer Tasarımı* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 109-110. Bk. Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, 1/435-437.

⁸³ W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine’de*, çev: Süleyman Kalkan (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 350-351.

mükâtebe akdi gibi vasıtalarla hür kılmayı teşvik etmiştir.⁸⁴ Köle azat etmeyi günahların keffareti ve sevap kazanmaya vesile haline getirilmesinin yanı sıra İslâm yönetim sistemi de devlet gelirlerinden bir kısmını köle azatına ayırmıştır. Nitekim İslâmiyet'te kölelerden çok azatlılardan bahsedilir. Resulullah azatlılara idâri işlerde de görevler vermiştir. Zeyd b. Hârise ve oğlu Üsâme gibi azatlı sahabilerin komutan tayin edilmesi buna örnektir. Peygamber'in teşviki köle azatında müsbet sonuçları beraberinde getirseyde tamamıyla kaldırılmadığını ifade etmek gerekir.⁸⁵ Mamafih köleliğin tamamen kaldırılması İslâm'ın gönderildiği toplum zeminine aykırıydı. Yapılan savaşlarda düşman ordularının Müslümanları ele geçirip tutsak etmeleri kaçınılmazdı. Şayet Müslümanlar esirlerini serbest bırakmış olsalardı, düşman cephe bu muameleye devam edecek olduğundan tek taraflı hükmü icrâ düşünülemezdi.⁸⁶

Ebû Ubeyd, esirlerin karşılıksız salıverilmeleri, fidyeyle kurtulmaları ve öldürmek suretiyle tatbik edilen hükümlerinin Arap esirler hakkında uygulandığını ifade eder. Arap erkekler için köleliğin söz konusu olmadığını, Resulullah'ın sünnetinde de devam ettiğini ve Hz. Ömer'in de aynı hükmü devam ettirdiğini belirtir.

Hız. Ömer'in, Câhiliye devri esirlerini ve çocuklarını fidye karşılığında özgür bırakmasına, "Arapların mülkiyet altına alınamayacağı" naklini misal getirir. İslâm hakimiyetini fetihlerle başka beldelere de yayılmasının ardından esirlere "الْمَرْءُ وَالْفِدَاءُ وَالْقَتْلُ" (iyilikle salıvermek, fidye karşılığı salıvermek ve öldürmek) şeklinde yapılan uygulamalara, dördüncü olarak الرَّقُّ (köleleştirmek) hükmü eklenmiştir. Rum ve Fars diyarlarına gerçekleştirilen fetihlerle ele geçirilen esirleri, Hz. Ömer'in bazen öldürtüp bazen satmak şeklinde muamelede bulunduğu da rivayet edilenler arasındadır. İslâm davetine icabet ettikleri takdirde ise kanı haramdır.⁸⁷

⁸⁴ Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, 3/426-432.

⁸⁵ Sariçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 361-362.

⁸⁶ Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, 3/426-432.

⁸⁷ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Harrâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 176-180.

B. Tulekânın Tarih Sahnesine Çıkışı

1. Tulekânın Ortaya Çıkışının Tarihî Zemini

Kureyş'in İslâm'a beslediği husumet, ihtidâ edenlerin sayısı arttıkça şiddet kazanıyordu.⁸⁸ Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti sayesinde Müslümanlar, Müşriklerin bu eza, cefa ve işkencelerinden kurtulmuşlardı. Mekke'de azınlık durumunda iken, Medine'de hâkim güç haline geldiler. İslâm'a çağrı daha rahat bir ortamda yapılmaya başlandı.⁸⁹

Hz. Peygamber, hicretten yedi ay sonra başlattığı askerî operasyonlarla müslümanların gücünü Kureyşlilere göstermiştir. Mekke ile Medine arasındaki savaş hali Hudeybiye Antlaşması'na kadar devam etmiştir.⁹⁰ Watt'a göre Müslümanların 627 yılında gerçekleştirdiği seriyeye ve baskınlar, Hz. Peygamber'in Mekke'ye doğrudan bir hücum hazırlığı içinde olmadığını göstergesidir. Amacı Kureyşlilerin Suriye'ye gidip gelmelerini engelleyerek Mekke'yi zayıflatmak, müttefik kabilelerin sayısını arttırarak gücünü pekiştirmeye çalışmaktır.⁹¹

Hicretin altıncı yılında umre niyetiyle Hz. Peygamber, 1600 kişi ile⁹² Mekke'ye doğru yola çıkmıştır.⁹³ Mekkeliler ise bu gücün niyetinin saldır-

⁸⁸ Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, çev: Bekir Yıldırım-Polat (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2016), 33.

⁸⁹ Yasin Yılmaz, "Cihad Kavramı ve Hz. Peygamber'in (sav) Mekke ile Medine'deki Uygulamaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 295.

⁹⁰ Casim Avcı (ed.), *Son Peygamber Hz. Muhammed* (İstanbul: İsam Yayınları, 2007), 56-57.

⁹¹ W. Montgomery Watt, *Hazreti Muhammed -Peygamber ve Devlet Adamı-*, çev: Erdem Türközü (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 207-208.

⁹² Resulullah ile beraber 1500, 1400 veya 1525 kişi oldukları rivayet edilenler arasındadır. Bu konu hakkında bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 2/73.

⁹³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Fedâilu's-Sahâbe*, thk. Vasiyullah Muhammed Abbâs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 1/737. Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdi el-Hüzelî, *et-Tenbüh ve'l İşrâf*, tsh. Abdullah İsmail Sâvî, (Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.), 221.

mak olabileceğini düşünerek şehre girmelerine izin vermemişlerdir.⁹⁴ Bunun üzerine İslâm ordusu, Hudeybiye’de beklemiştir.⁹⁵

Mekkeli Müşriklerin Bedir Savaşı’ndan bu yana itibar kaybı, Hudeybiye Antlaşması’nda Müslümanları taraf kabul etmeleriyle devam etmiştir. İslâm barış ve huzur ortamında insanlar arasında hızla yayılmaya başlamıştı. Bu minvalde “*Onlar, inkâr eden ve sizin Mescid-i Harâm’ı ziyaretinizi ve bekletilen kurbanların yerlerine ulaşmasını menedenlerdir. Eğer (Mekke’de) kendilerini henüz tanımadığınız mümin erkeklerle mümin kadınları bilmeyerek çiğnemeniz sebebiyle üzüntüye kapılmanız ihtimali olmasaydı (Allah savaşı önlemezdi). Dilediklerine rahmet etmek için Allah böyle yapmıştır. Eğer onlar birbirinden ayrılmış olsalardı elbette onlardan inkâr edenleri elemli bir azaba çarptırırdık.*” (el-Fetih 48/25) âyeti müslümanların karşı hamle yerine niçin antlaşma yoluna gittiklerini açıklar.⁹⁶

Mekkeliler, Müslümanları önceki yıllarda yok sayarken bu anlayışla onları âdeta “resmî devlet” olarak tanımışlardır. Bu sayede Kureyş’den korktukları için Medine ile ilişkilerini geliştiremeyen Araplar rahatlamışlardı. Bu iki toplumun yaşananlardan dolayı birbirlerine karşı hissettikleri öfke ve intikam duygusu hemen bertaraf edilemezdi. Ancak zihnî bir hazırlık gerekiyordu. Hudeybiye’deki mutabakat İslâm’a davet ve düşman gruplarla iyi ilişkilerin gerçekleşmesinde yarar sağladı.⁹⁷ Zührî’nin rivayetine göre:

“Yüce Allah, İslâm’da Hudeybiye barışından daha büyük hiçbir fetih gerçekleştirmiş değildir. Çünkü (o zamana kadar) insanlar karşı karşıya geldiler mi savaş oluyordu. Barış gerçekleşince savaş ağırlıklarını bıraktı, insan-

⁹⁴ Watt, *Hazreti Muhammed*, 208.

⁹⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/74. Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu’s-Sahâbe*, 1/737. Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, 221.

⁹⁶ Hasan Kurt, *Mekke’nin Fethi Üzerine*, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu (Ankara: İslami İlimler Dergisi Yayınları 2007), 251-260.

⁹⁷ Mehmet Azimli, “Tarihin Kırılma Noktası: Hudeybiye Antlaşması”, *Hikmet Yurdu* 3/6 (2010), 40-41.

lar birbirlerine karşı güven duymaya başladılar. Bir araya geldiler, karşılıklı konuştular ve tartıştılar. Akıllı bir şeylere eren kiminle İslâm konuşuldu ise, mutlaka İslâm'a girdi. O iki yıl arasında İslâm'a bundan önce İslâm'a girmiş olanlar kadar hatta daha fazlası girdi. Bu hususun doğruluğunu şu göstermektedir: Hudeybiye gününde hicretin altıncı yılında 1400 kişi idiler. Hudeybiye'den sonra ise sekizinci yılda onbin kişi idiler." ⁹⁸

Müslümanlar anlaşma süresi içinde, düşmanla her türlü anlaşma kural-larına riayet etmiş, haklarını gözetmiştir.⁹⁹ Hudeybiye Antlaşması'ndan yirmi iki ay sonra; Mekkelilerin müttefiki Benî Bekr kabilesi tarafından müs-lümanların müttefiki Huzâ'a kabilesine saldırı düzenlemesi ve Kureys'in anlaşmanın rağmına kendi müttefikleri Benî Bekr'e destek olması neticesin-de anlaşma bozuldu.¹⁰⁰

Hz. Peygamber bozulan anlaşma neticesinde Mekke üzerine harekete geçmişti.¹⁰¹ Müslümanlar karargâh kurdukları Merrüzzahrân'da Ebû Süfyân ve beraberindekileri ele geçirdiler.¹⁰² Ebû Süfyân, Resulullah'ın huzuruna çıkarak eman aldı.¹⁰³ Hudeybiye Antlaşması'nı yineleyebilmek için türlü çarelere başvuran Ebû Süfyân'ın Müslüman olmaktan başka çaresi kalma-mıştı. Aldığı güvenceyle Mekke ahalisinin de İslâm'ı kabul ettikleri, karşı koymadıkları takdirde zarar görmeyecekleri anlaşılmıştı.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân (Kurtubi Tefsiri Tercümesi)*, ter. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 1997-2006), 16/210.

⁹⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 59.

¹⁰⁰ Anlaşmanın bozulma süreci hakkında bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 2/136-137.

¹⁰¹ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnu'l Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, 1418/1997), 2/40-43, 69.

¹⁰² Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 688.

¹⁰³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/355. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târîh*, 1/119.

Mekke ciddi anlamda askerî mukavemet gösterilmeden en az zayıatla ele geçirildi.¹⁰⁴ Fethin sulh mu yoksa harb yoluyla mı fethedildiği konusu ihtilaflı olsa da¹⁰⁵ hukukçuların üzerinde birleştikleri husus; Resulullah'ın Mekke'ye girdiğinde ganimet almadığı, çocuk ve kadınları esir etmediği yönündedir.¹⁰⁶ Mekke'yi savaş ile ele geçirdiğini iddia eden Şamlı Iraklı alimler ile Zâhirîler ve diğerleri Hz. Peygamber'in arazilerini fey olarak alıkoymamasını delil olarak göstermişlerdir.¹⁰⁷ Mekke'yi savaşla yoluyla alıp sahipleri elinde bıraktığı halde bu araziye haraçlandırmamıştır.¹⁰⁸ Bu konuda: "Dikkat edin! Allah, fillerin Mekke'ye girmelerini engellemiş ancak Peygamber ve müminlerin oraya hâkim olmalarını sağlamıştır. Dikkat edin! Mekke benden önce kimseye helal olmamıştır, benden sonra da kimseye helal olmayacaktır." dediği nakledilmiştir.¹⁰⁹

Hz. Peygamber çatışmadan Mekke'ye girmek istemesine rağmen¹¹⁰ muhtelif kabilelerden bazı Müşriklerin direnmeye çalıştığı da olmuştur. İçerik olarak sorunlu bir rivâyette Hz. Peygamber bu topluluğa karşı Ensâr'ı çağırarak "Onları ekin biçer gibi biçiniz ve benimle buluşma yeriniz Safâ

¹⁰⁴ Mehmet Azimli, "Mekke Fethi'nden Tebuk Savaşı'na Bazı Mülâhazalar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 21/3(2010), 194-201.

¹⁰⁵ "Fetih senesi, Resûlullah'ın Mekke'ye giriş tarzı hakkında ihtilaf edilmiştir. Ebû Hanîfe ve Mâlik'e göre: Resûlullah Mekke'ye zorla, kuvvet kullanarak girmiş, savaşçılara ganimetleri almayı, kadın ve çocukları esir etmeyi yasaklamıştır. Harp komutanının, halifenin, bir ülkeye silah zoruyla girerken ganimetlerin, esirlerin alınması hususunda yasak koyma, yasaklama yetkisi vardır. Şâfiî'ye göre: Resulullah(sas) Mekke'ye sulh yoluyla girmiştir. Ebû Süfyân ile sulh anlaşması yapmıştır. Sulh anlaşması şartı olarak da kapısını kapatmanın, Kâbe örtüsüne sığınmanın, Ebû Süfyân'ın evine girenin güvende olacağını bildirmesidir. Sulh anlaşması sebebiyle ganimet ve esir alınmamıştır. Halife veya komutan için bir ülkeye silahla girerken ganimetleri ve esirleri almama hususunda yasaklama yetkisi yoktur. Çünkü bu Allah'ın ve savaşanların hakkıdır." Bu konu hakkında bk. Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 183-184.

¹⁰⁶ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 183.

¹⁰⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, 232.

¹⁰⁸ Ebu'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Mergînânî, (*Delilleriyle Hanefî Fıkhu el-Hidâye*, ter. Ahmed Meylânî (İstanbul: Kahraman Neşriyat, ts.), 2/315.

¹⁰⁹ Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, çev: Mithat Eser (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 263-264.

¹¹⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, 233.

tepesi olsun” dediği konu edilmiştir. Ensâr’ın önüne çıkan Müşrikleri öldürdükleri, ancak “Kapısını kapatan emniyettedir. Ebû Süfyân’ın evine giren emniyettedir” şeklinde eman verilmesi¹¹¹ ve Hudeybiye’de indiği rivayet edilen “Mekke’nin göbeğinde size onları yenmeyi nasip ettikten sonra onların ellerini sizin üzerinizden, sizin ellerinizi de onların üzerinden çeken de O’dur. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir.”¹¹² âyeti muvacehesinde afva mazhar oldukları belirtilmiştir.¹¹³ Genel tarihî kabul, Mekke’ye girişte bir grup Kureyşli’nin Hâlid b. el-Velid komutasındaki birliğe direndiği ancak kısa çaplı bir çatışma neticesinde dağıldığı şeklindedir.¹¹⁴

Resulullah’ın Mekke’yi savaş olmaksızın fethetmede gösterdiği çaba hem tebliğ hem de akrabalığın gereği olarak değerlendirilebilir. Birkaç çarpışmanın gerçekleşmiş olması harp yoluyla ele geçirildiği anlamına gelmemelidir.¹¹⁵ Fetih hareketini gizli tutması, Mekke’deki ailesini emniyet altına almak için Hâtib b. Ebî Beltae’nun göndermeye çalıştığı mektubu ele geçirmesi, Hevâzin kabilesinden bir casusu yakalaması, haber ulaştırmamaları için Medine’ye giriş çıkışların kapatılması kan dökülmeksizin fethi gerçekleştirmeyi hedeflediğini gösterir. Mekke’nin yakınlarında konaklayan İslâm ordusundan her askere ateş yakmasını emretmesi, Mekkeli Müşriklerden evlerinden kalanlarla ve liderleri Ebû Süfyân’ın evine sığınanların güvende olacağını ilan etmesi de bu duruma örnektir. Sa’d b. Ubâde gibi sahâbler savaşı teşvik eden tutumları sebebiyle azledilmişlerdir. Ayrıca askerlerin

111 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 15/584-585.

112 el-Fetih, 48/24. Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu’s-Sahâbe*, 2/796 (No: 1425). Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İsrâf*, 232.

113 Mehmet Görmez (ed.), *Hadislerle İslâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 6/430.

114 Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, thk., şrh: M. es-Sekkâ-İ. el-Ebyârî-A. Şelbî (b.y: Şirket’ül Mektebetü ve Matbaatü Mustafa’l-Bâbi, 1375/1955), 2/407. Ebu’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân* (Beirut Dâru Mektebeti’l-Hilâl, 1988), 47-48.

115 Adnan Demircan, *Siyer Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 245-246.

karşı koyuş olmadıkça çarpışmalardan uzak durmaları istenmiştir.¹¹⁶ Barışı önceleyen bu strateji, İslâm'a kalplerinin ısınmasında önemli bir etkindir.¹¹⁷ Mekke fethedildiği zaman Huzâa'dan bir grubun aralarında husumet bulunan Huzeyl'den bir adama saldırıp öldürdüklerine ilişkin rivayet¹¹⁸ ve sonrasında yaşananlarda bu stratejinin bir sonucudur. Hz. Peygamber o gün yaptığı konuşmasında, "(Mekke'ye) Bu günden sonra Kıyamet Günü'ne kadar gaza yapılmayacaktır."¹¹⁹ demiştir. Benzer bir rivayette ise "Allah gökleri ve yarattığı gün Mekke'yi haram kılmıştır. Allah'ın dokunulmaz kıldığı haram bir yerdir. Benden önce birine helal kılınmamıştır. Benden sonra da kimseye helal olmayacaktır. Bana sadece bugün, bu saatte helal olmuştur..."¹²⁰ demiştir. Hz. Peygamber öldürülen adamın diyetini ödemiştir.¹²¹

Bu noktada bahsolunan bir diğer husus Allah Resulü'nün bir grup Müşrik'in öldürülmesini emretmiş olmasıdır ki¹²² bunlardan bir kısmı bağışlanmıştır. Hz. Osman'ın süt kardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh bu isimlerden biri olup vahiy kâtibiyken irtidat ederek Müşrik olmuş, Mekke'ye sığınmıştır. Hz. Osman, Hz. Peygamber'den bağışlanmasını isteyince bir süre susmuş ancak sonradan bağışlanmıştır.¹²³ Hz. Peygamber'in zekât memuruyken irtidat eden Teymoğullarından Abdullah b. Hatal, Ensâr'dan bir çocuğu öldürüp Mekke'ye kaçan Kelboğullarından Mikyes b. Subâbe, İkrime b. Ebî Cehil, Huveyris b. Nükayz, Abdulmuttaliboğulları'nın câriyesi Sâre

¹¹⁶ Kurt, "Mekke'nin Fethi Üzerine", 255.

¹¹⁷ Demircan, *88 Soru*, 246-247.

¹¹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/415-416. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/264 (No. 6681).

¹¹⁹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuad Abdulkaki ve İbrahim Adva (Mısır: y.y., 1975), "Siyer", 19 (No. 1611).

¹²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beirut: Dâru'l-âlemî, 1409/1989), 2/836. Buhârî, "Cizye", 58 (No. 3189).

¹²¹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/415-416.

¹²² Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l İşrâf*, 232.

¹²³ Vâkidî, *el-Meğâzî*, 2/855-856. Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/531-532. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l İşrâf*, 232-233, 246.

öldürülmeleri emredilenler arasındaydı.¹²⁴ Resulullah, devlet başkanı olarak adaleti gözetmiş ve infazı gerektiren suçlarından ötürü bazı kimseleri af talebinin dışında tutmuştur.¹²⁵ Hz. Peygamber, Müşriklerin “çıkar, kin ve öfke” ile özetlenebilecek davranışlarına aynı yöntemlerle karşılık vermemiştir. Bu misilleme olsaydı ashâbına örneklik teşkil edebilir, Müşriklerle bu yönde bir yarışa girilmiş olunurdu. O öfke, intikam yerine sabrı prensip edinerek bu mücadelenin üstesinden gelmiştir. Ashâbına da benimsetmeye çalışmıştır.¹²⁶

Safâ Tepesinde gerçekleşen buluşmadan sonra Mescid-i Harâm’a giden Hz. Peygamber, Hacerülesved’i selamlamış ve Kâbe’yi tavaf etmiştir.¹²⁷ Resulullah, Kâbe ve çevresini putlardan temizleyerek içindeki bütün resimlerin imha edilmesini istemiştir. Kâbe’de namaz kıldıktan sonra dışarıya çıkarak kendisini bekleyen insanlara hitaben: “Vaadini yerine getiren, kuluna yardım eden, tek başına Ahzâb’ı hezimete uğratan Allah’a hamdolsun! Sizin hakkınızdaki görüşüm hususunda ne söylüyor? Ne düşünüyorsunuz?” diye sordu. Mekkeliler: “Hayır söylüyor, hayır umut ediyoruz. Sen asil bir kardeş ve asil bir kardeşin oğlusun!” demeleri üzerine “*Kardeşim Yusuf’un dediğini diyorum ki: ‘Bugün size kınama yoktur. Allah sizi bağışlasın. O merhametlilerin en merhametlisidir.’*” (Yusuf 12/92) demiştir.¹²⁸ Ebû Süfyân’ın aldığı eman, Hz. Peygamber’in çarpışma olmadan Mekke’ye girmek istemesi ve yukarıda bahsedilen çeşitli hususlarla Mekkelilerin affedileceklerinden yana güçlü bir kanaat taşıdıkları ortadadır.

¹²⁴ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/856-860. Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, 233.

¹²⁵ Demircan, 88 Soru, 246-247.

¹²⁶ Abdurrahman Demirci, “Hz. Muhammed’in Öfke Kontrolü (Hz. Ömer’le Diyalogları Bağlamında)”, *Mukaddime* 5/2 (2015): 117.

¹²⁷ Avcı, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 74-75.

¹²⁸ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/835-836. İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, 2/411-412. Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Envâl*, 141-144. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Delâ’ilü’n-Nübüvve*, thk. Abdülmü’tî Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1408/1988), 5/86-87. Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 9/199.

Kur'an ahlâkının Peygamber'de vücut bulduğu mümeyyiz örneklerden biri olan affetme vasfının nasıl olması gerektiği gayet açıktır: “İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş! Bu sonuca ancak sabırlı olanlar ulaşabilir, yine buna ancak (erdemlerde) büyük pay sahibi olanlar ulaşabilir.” (Fussilet 41/34-35). Kötülüğe karşı iyilikte bulunmak, insanlar arası ilişkilerde yıkıcı tavrı ortadan kaldırır. Resulullah'ın rehberliğinde Müslümanlar, Müşriklere karşı öfkelenmeden sabırlı davranmışlardır. Bir zamanlar İslâm'a karşı menfi mukavemetlerini bildikleri halde bağışlayıcı bir tutum sergilemişlerdir.¹²⁹ Eğer cezalandırma yoluna gidilseydi adalet çerçevesinde bu hak yerine getirilmiş olacaktı. “...Fakat sabır gösterirseniz bilin ki sabırlı davrananlar için bu muhakkak daha hayırlıdır.” (en-Nahl 16/126) âyetinde tavsiye buyrulduğu üzere bağışlama yolu tercih edildi.¹³⁰

Hz. Peygamber, savaşı insanların yaşamlarını tarumar etmek için kullanmamıştır. En azılı düşmanı Müslüman olduğunu söylediğinde bile onu affetmiş, din kardeşi olarak kabul etmiştir. Gerek İslâm'ın Mekke döneminde işkence ve zulümleri yapanları gerekse Medine'ye hicret ettikten sonra Müslümanlarla savaşımları affederek merhametli davranmış ve hidayete ermeleri için çabalamıştır.¹³¹ Hz. Peygamber'in kendisiyle savaşılan güruha hakkaniyetli davranması, Mekkeliler'in onun hakkındaki beklentilerinin boşa çıkmadığını gösterir.

Mekke valisi olarak yeni Müslüman olmuş Ümeyyeoğulları'ndan Attâb b. Esîd'i tayini, herhangi bir askerî birlik bırakmadan Medine'ye dönmesi; cezalandırma ve tehdit olmadan güvenin imar edilmeye çalışıldığının gös-

¹²⁹ Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr-Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1420/1999), 27/562-567.

¹³⁰ *Kur'an Yolu* (Erişim 6 Aralık 2020), en-Nahl 16/126. Süleyman Uludağ, “Hz. Muhammed'in (sas) tesis ettiği ahlak evrensel boyuttadır”, *Dergi.diyaret* (Erişim 11 Kasım 2020). Ayr. bk. Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, çev. Murat Sülün (İstanbul: y.y., 2018), 5/1126-1127.

¹³¹ Adnan Demircan, “Hz. Peygamber'in Mesajını Doğru Öğrenmenin Evrensel Barış Açısından Önemi”, *Siret Sempozyumu: Nebvî Mesajın Eorenselliği* (Konya, 2008), 1-9.

tergesidir. Kendilerine iman etmeleri noktasında müsaade verilenler dahi affedici bu tutum karşısında çok geçmeden Müslüman olmuştur.¹³²

Ensâr'ın fetihten sonra olan biteni izlerken Peygamber'in hoşgörülü tutumu, kucaklayıcı tavrı karşısında Mekke'de kalacak endişesi taşıdığını görürüz.¹³³ Ensâr, "Adamın, şehrine rağbeti, aşiretine merhameti aldı yürüdü!" Bunu duyan Resulullah: "Ey Ensâr topluluğu! Adamın şehrine rağbeti, aşiretine merhameti aldı yürüdü mü diyorsunuz? Ben Allah'ın kulu ve Resûlü'yüm. Allah'a ve size hicret ettim. Hayatımda, ölümüm de sizinle olacak!" buyurarak onları sakinleştirmiştir.¹³⁴ Ensâr'ın bu endişesinin Hz. Peygamber'in kendileriyle dönmesi, Medine'nin İslâm devletinin merkezi olma vasfının devam etmesiyle bertaraf edildiğini görmekteyiz.

Mekke'nin Fethi'nden sonra Tâif Mekke arasında bulunan Huneyn denilen yerde, Hevâzin ve ona yardım eden kabilelerle savaşıldı.¹³⁵ Yemen ve Hicaz'ın doğusunda, Mekke'nin çevresinde dağınık biçimde yaşayan bu kabileyle Ficâr Savaşları'nda da mücadele verilmişti. Ukâz pazarındaki galibiyetlerinin yanı sıra, son karşılaşmaları olan Hurayra'da ciddi mukavemetle sarsılınca sulh yoluna gitmişlerdir. Hz. Peygamber, hicretin sekizinci yılında Mekke'yi alınca¹³⁶ Müslümanlar üzerine saldırı için hazırlanan Hevâzin üzerine yürümüştür. Hevâzinliler'in, Müslümanların fetih için Medine'den yola çıktığını haber aldıkları andan itibaren savaş hazırlıklarına başlamış oldukları rivayet edilir. Putları Lât'ın; Uzzâ'nın uğradığı akıbetle uğramasından endişe eden, kabilenin önemli bir kolunu oluşturan Sakîfliler de düşman saflarına katılmışlardır.¹³⁷

¹³² Kurt, "Mekke'nin Fethi Üzerine", 258-259.

¹³³ Görmez, *Hadislerle İslâm*, 6/430.

¹³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu's-Sahâbe*, 2/796 (No.1425). Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed ve Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 3/329.

¹³⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an Te'vili Âyi'l Kur'ân* (Mekke-i Mükerrreme: Daru'l-Teras, 1432), 14/178-180.

¹³⁶ J. Schleifer, "Hevâzin", *İA* (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 5/446-447.

¹³⁷ Muhammed Hamîdullah, "Huneyn Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/376-377. Avcı, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 77.

Savaş, Ensâr ve Muhâcir’den on bin, Tulekâ’dan¹³⁸ iki bin kişinin oluşturduğu on iki bin¹³⁹ bir diğer rivayette on dört bin kişilik¹⁴⁰ büyük bir orduyla harekete geçen Müslümanlarla dört bin kişilik Hevâzin ve Sakîf ordusu arasında gerçekleşmiştir.¹⁴¹ Müslüman ordusunun iki binini Hevâzinlilere düşman olan Mekkeliler teşkil ediyordu.¹⁴² Resulullah, affedilen bu insanlarla fetihten sadece iki hafta sonra gerçekleşen Huneyn Gazvesi’ne katılmıştır. Mekkelilerin itimat ve saygısını kazanan Hz. Peygamber, Müslüman olmalarını ve İslâm’a girmemiş olsalar bile savaşa katılmalarını sağlamıştı.¹⁴³ Safvân b. Ümeyye’den yüz zırh, silah ve elli bin dirhem; amcasının oğlu Nevfel b. Hâris’ten üç yüz mızrak; Abdullah b. Ebî Rebîa ile Huveytıb b. Abdüluzza’dan kırk bin dirhem ödünç almıştır.¹⁴⁴ Müslüman olmaları için mühlet tanınan Tulekâ’dan kimselerin yardımıyla İslâm ordusunun ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak fetihten kısa bir süre sonra Huneyn savaşına katılarak Müslümanlarla aynı safta gönüllü ya da gönülsüz mücadele vermiş bu sınıfın durumunu zahiren ortaya koyabileceğimiz birtakım rivayetlere temas etmemiz gerekmektedir.

Savaşın hemen başında ciddi bir baskın neticesinde bozguna uğrayan İslâm ordusunun hali karşısında Mekkeliler, Tulekâ’dan kimselerin memnuniyet duydukları ifade edilir. Ebû Süfyân “Denize varmadan onların hezimetlerinin sonu gelmeyecektir” demiştir. Babası Uhud Savaşı’nda öldürülen Şeybe b. Osman, “Bugün Muhammed’den intikamımı alacağım” demişe de buna muvaffak olamamıştır. Safvân b. Ümeyye’nin anne bir kardeşi Hâris b. Kelede’nin “Bugün sihrin sonu geldi” sözlerine ise Safvân’ın sert bir karşılık

¹³⁸ Müslim, “Müellefe-i Kulûb”, 2/135.

¹³⁹ Taberî, *Câmi`u'l-beyân*, 14/178-180.

¹⁴⁰ Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n- Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdî'l-Muhsin et-Türki (b.y: Dâru'l-Hicr, 1997), 4/325.

¹⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/49-50.

¹⁴² Hamîdullah, “*Huneyn Gazvesi*”, 18/376-377.

¹⁴³ Ünal Kılıç, “Düşmanlarına Bile Merhametli Muhammed(sav)-(Savaşlar Çerçevesinde)-”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/ 2 (Aralık 2014), 24.

¹⁴⁴ Hamîdullah, “*Huneyn Gazvesi*”, 18/376-377.

vererek Hevâzinli yerine Kureyşli'yi tercih edeceğini belirtir.¹⁴⁵ Yıllardır beslenen husumetin bir anda bertaraf edilmesi mümkün değildir ki Hz. Peygamber bu sözleri sarfedenlere karşı sabır göstermiştir. Hevâzin'le aralarında husumet bulunan Mekkeliler ve Müslümanlar arasında kurulan güç birlikteliğinin fetih sonrası etkileşimi arttırdığını ifade etmemiz gerekir. İnananların safında mücadele vermeleri, savaştan sonra ganimet dağıtımında Resulullah'ın kalplerini ısındırmak için cömert davranması ve bu sayede kendilerine tanınan süre dolmadan ihtida etmeleri İslâm'a adaptasyon süreçlerini hızlandırmıştır.

Ci'râne, Tâif ve Mekke arasında bir yer olup Hz. Peygamber'in Hevâzin ganimetlerini paylaştığı ve ihrama girdiği mevkidir.¹⁴⁶ Resulullah, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmak için dört ay süre isteyen "Müellefe-i Kulûb" diye anılan bazı Kureyşlilere gönüllerini İslâm'a ısındırmak için¹⁴⁷ Huneyn esirlerinden ve ganimetlerinden dağıttı.¹⁴⁸ Hz. Peygamber, farklı bir uygulama ile bunlara fazla hisse vermiştir. Müellefe-i Kulûb'a ancak "zekât" gelirlerinden pay ayrılabilceği ilgili âyetin gereğidir; kendilerine ganimet için bir imtiyaz verilmemişken Hz. Peygamber, onlara fazla pay ayırmıştır. Bu mesele, belirli hedef ve maslahat gereği devlet başkanı vasfıyla yapmış olduğu bir uygulaması olarak açıklanabilir.¹⁴⁹ Benî Ümeyye'den Ebû Süfyân

¹⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/492-493. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't Taberî-Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967), 3/74-75. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târîh*, 2/134-135. Adnan Demircan, *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 70-71.

¹⁴⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru's-Sâdr, 1416/1995), 2/142. Ahmet Önkal, "Ci'râne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1993), 8/25.

¹⁴⁷ Avcı, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 79.

¹⁴⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 2/215.

¹⁴⁹ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 25. Elmalılı Hamdi Yazır, *Tevbe Suresi 58-59 âyetlerinin tefsirinde*; Huneyn ganimetlerinin taksiminde İslâm'a yeni girmiş Mekke halkını dine ısındırmak için Hz. Peygamber'in onlara fazla pay verdiğini ifade eder. Bu hususta adaletli davranmasını isteyen münafık birine karşın Resulullah'ın "Yazıklar olsun sana bende adaletli davranmazsam kim

b. Harb; Benî Mahzûm'dan Hâris b. Hişâm, Abdurrahmân b. Yerbu'; Benî Cumah'dan Safvân b. Ümeyye; Benî Âmir b. Lüey'den Süheyl b. Amr, Huveytîb b. Abdiluzzâ; Benî Esed b. Abdiluzza'dan Hakîm b. Hizâm; Benî Hâşim'den Süfyân b. Hâris b. Abdilmuttalib; Benî Fezâre'den Uyeyne b. Hısn ; Benî Temim'den Akra` b. Hâbis; Benî Nasr'dan Mâlik b. Avf; Benî Selîm'den Abbas b. Mirdâs; Sakîf'ten A'lâ b. Hârise'ye olmak üzere Müellefe-i Kulûb'a içlerinden Abdurrahmân b. Yerbu' ve Huveytîb b. Abdiluzza¹⁵⁰ dışındakilere yüzer deve verdi. Bu kimselere elli deve verdiği rivayet edilmiştir.¹⁵¹ İbn Teymiyye Muâviye'nin yanı sıra Hâris b. Hişâm, İkrime b. Ebî Cehil, Süheyl b. Amr, Safvân b. Ümeyye, Hâkim b. Hizâm gibi isimleri Müellefe-i Kulûb olarak zikretmiştir. Bu isimlerin büyük çoğunluğu Tulekâ'dan olup onlar için "Müslümanların en hayırlılarından" ifadesini kullanmıştır.¹⁵²

davranır" cevabını verdiği rivayetini paylaşır. Ancak bu olayın âyetin manasıyla dolaylı yoldan ilişkilendirilebileceğini, sadakalarla ilgili olmayıp ganimetten alınan paylarla ilgili olduğunu açıklar. Konumuzla alakalı Tevbe suresi 60. âyetle ilgili ise **الصَّدَقَاتُ** kelimesinin farz olan sadakalara yani zekât çeşitlerine taalluk ettiği görüşündedir. Bu âyette geçen 'Müellefe-i Kulûb' sınıfını kısımlara ayırmıştır. Bu sınıfa verilen payın azılı kafirlerin şerlerini defetmek, İslâm'a meyilli kişiler olmalarını, imanlarının pekişmesini sağlama amaçlarına matuf olduğunu açıklar. Resulullah'ın Uyeyne b. Hısn, Akra` b. Hâbis, Abbas b. Mirdâs gibi kimselere verdiklerinin 'resmî sadakalar' dan değil, bağış hükmünde verilen ganimetlerden olduğunu ifade eder. "Biliniz ki, ganimet olarak elde ettiğiniz bir şeyin beşte biri Allah'a ve Resûlü'ne aittir..." (el-Enfâl 8/41) âyetindeki Hz. Peygamber'e verilen beşte birlik hissenin bu sınıfa sarfedildiği görüşündedir. Hz. Ebû Bekir zamanında, Hz. Ömer'in tasarrufuyla içtihadı mebni bir hüküm olmadan, bu kesime verilen 'bağış'tan vazgeçilmesinin sosyal mahiyet kazanmış bir mesele olduğunu ifade etmiştir. Bu konu hakkında bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Yay., ts.), 4/365-370.

¹⁵⁰ Mekke'nin fethi sırasında haklarında ölüm cezası verilenlerden olduğu için kaçıp gizlendiyse de daha sonra Ebû Zer el-Gıfârî'nin himayesinde Resûlullah'ın huzuruna gelerek Müslüman oldu. Hz. Peygamber Huneyn Gazvesi için ondan kırk bin dirhem borç aldı. Huneyn Gazvesi ve Tâif Muhasarası'nda bulunan Huveytîb, Müellefe-i Kulûb'dan sayılarak Huneyn Gazvesi'nde elde edilen ganimetten kendisine yüz deve verildi. Asri Çubukçu, "Huveytîb b. Abdüluzza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1998), 18/430-431.

¹⁵¹ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 14/312-313.

¹⁵² Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (b.y.: y.y., 1406/1986), 4/384.

Yüz deve verilenlere “ashâbu’l-muîn” denilmiştir. Resulullah, Adıyy b. Kays b. Huzâfe es-Sehmî ile Sa’îd b. Yerbû’ Ankese b. Amir b. Mahzûm’a; Mahreme b. Nevfel ez-Zuhrî, Amr b. Vehb el-Cumâhî, Âmir b. Lüeyy Oğulları’ndan Hişâm b. Amr b. Rabî’a b. el-Hâris b. Habîb, Tuleyk b. Süfyân b. Ümeyye b. Abdi Şems, Hâlid b. Esîd b. Ebî’l-îs b. Ümeyye b. Abdi Şems, Şeybe b. Osman b. Ebî Talhâ b. Abdiuzzâ, Ebû’s-Senâbil b. Be’kek b. Harise b. Umeyle b. es-Sebbâk b. Abdiddâr, İkrime b. Âmir b. Haşim b. Abdi Menâf b. Abdiddâr, müminlerin annesi Ümmü Seleme’nin kardeşi Züheyr b. Ebî Ümeyye b. el-Muğire, Hâlid b. el-Muğire el-Mahzûmî, Hâlid b. Velîd’in kardeşi Hişâm b. Velîd, Süfyân b. Abid, Abdilesed b. Hilâl b. Abdillâh b. Ömer b. Mahzûm, Saib b. Ebî’s-Saib b. Abdillâh b. Ömer b. Mahzûm, Adıyy b. Ka’b Oğulları’ndan Mutî’ b. el-Esved b. Harise b. Nadle, Ebû Cehm b. Huzeyfe b. Ğanım el-Adevî, Uheyhe b. Ümeyye el-Cumâhî, Bekr b. Abdi Menât Oğulları’ndan Nevfel b. Muâviye b. Urve b. Sahr b. Rezn b. Ye’mur b. Nufâse b. Adıyy ed-Dîl, Alkame b. Ulâse b. Avf b. el-Ehvâs b. Ca’fer b. Kilâb b. Rabî’a b. Âmir b. Sa’sa’a, Hâlid b. Heyze b. Hâlid b. Rabî’a b. Amr b. Âmir b. Rabî’a b. Âmir b. Sa’sa’a, Hâlid b. Heyze’nin kardeşi Harmele b. Heyze adlı kişilere ise yüz deveden az verdi. Kendisine Cu’ayl b. Surâka’ya bir şey vermediği hatırlatılınca, Hz. Peygamber: “Uyeyne b. Hısn gibi insanlarla yeryüzü dolup taşsa, Cu’ayl b. Surâka, onların tümünden hayırlıdır.” buyurdu. Bu nedenle Uyeyne’yi, Müellefe-i Kulûb’dan sayarak onun kalbini İslâm’a ısındırmak istediğini; Cu’ayl’ı da Müslümanlığından dolayı alacağı mükâfatlara havale ettiğini belirtti.¹⁵³ Hz. Peygamber, gönderildiği toplumu tanıyor ve onların cömertlik, el açıklığı gibi maddi kaygıyı gözetmeyenlere karşı duyduğu hayranlığı gayet iyi biliyordu.¹⁵⁴ Bu kimselerin, mal mülk sevgisiyle dolup taşan kalplerinde imana yer kalmadığını bildiği için böyle

¹⁵³ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *Cevâmiu’s-Sîre (Siyerin Özü)*, çev. M. Salih Arı (İstanbul: Çıra Yayınları, 2019), 138-140.

¹⁵⁴ Şaban Öz, “Hz. Peygamber’in Propaganda Siyaseti Üzerine”, *Ekev Akademi Dergisi* 29 (Bahar 2009), 109-122.

bir uygulamaya gitmiş, öte yandan imanından emin olduğu Ensâr'a pay vermemiştir.¹⁵⁵

Huneyn Savaşı'nda Ensâr, Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olan Kureyş'e dağıtılan ganimetlerden dolayı, "Kılıçlarımızdan Kureyş kanı damlarken, ganimetleri onlara dağıtıyor." demiştir. Hz. Peygamber'in duydukları üzerine şöyle cevap verdiği aktarılmıştır: "İnsanlar evlerine ganimetlerle dönerken, siz Allah Resulü'yle dönmek istemez misiniz? Şayet insanlar bir vadiyi ve Ensâr da bir vadiyi tutsa ben Ensâr'ın olduğu vadiyi tutarım."¹⁵⁶ Enes b. Mâlik'ten bir diğer rivayetle ise Ensâr'a hitaben Hz. Peygamber, "...Küfürle taahhütü yeni olan bazı insanlara mallar verebilirim. Allah'ın Resulü'nü alıp dönmeniz onların malı alıp götürmesinden daha hayırlı değil midir?..." demiştir.¹⁵⁷ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber, Ensâr'ın faziletini dile getirerek ganimetten niçin fazlaca hisse verildiğini anlatmıştır. Ensâr dediklerinden dolayı pişmanlık duymuş, üzüntülerini ifade etmiş ve Hz. Peygamber'den razı olduklarını söylemişlerdir.¹⁵⁸

Cirâne'de ganimetlerden daha fazla pay alanlar "Müellefe-i Kulûb" yani kalpleri İslâm'a ısındırılanlar olarak nitelendirilmiş, Tulekâ ile Müellefe-i Kulûb arasında doğal bir bağ oluşmuştur.¹⁵⁹ Hz. Peygamber hayattayken bu kimselere, İslâm'da sebat edip Müslümanlarla kaynaşmaları, kötülüklerinden emin olma, sınır bölgelerinde asayiş ve güvenliği temini sağlamak amacıyla zekât gelirlerinden verilmiştir. Ancak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'in içti-hatıyla bu paydan vazgeçtiği ve bu çerçevede sahabe icmâi olduğu bildirilir. Hanefî ve Mâlikî fakihleri, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel aynı görüşü paylaşarak bu sınıfın zekâtтан paylarının düşürüldüğünü ancak İmam Şâfiî

¹⁵⁵ Abdullah Muhammed er-Reşid, *Önder Lider/Komutan Hz. Peygamber*, ter. İzzet Marangozoğlu (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 227.

¹⁵⁶ Buhârî, "Menakibi'l-Ensâr", 63 (No. 3778). Müslim, "Zekât", 135. Bk. Demircan, *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*, 71-72.

¹⁵⁷ Buhârî, "Cihad ve Siyer" 57 (No. 3147).

¹⁵⁸ Önkal, "Ci'râne", 8/25.

¹⁵⁹ Külekçi "Bir Son Dakika Sınıfı: Tulekâ", 13-14.

savaş gibi felaketlerin işlerlik kazandıracağını ekler. İhtiyaca binaen bu maslahat şekillenecektir.¹⁶⁰

2. Tulekâ Kabul Edilenlerden Bazı Şahsiyetler

İslâm çağrısının Mekke döneminde “Kureys Aristokrasi”nin ve müttefiki olan kabilelerin, yeni dine ve Hz. Peygamber’e karşı tavır almaları ihtida etmelerini geciktirmiştir. Resulullah inananların safını güçlendirme niyetiyle tebliğ faaliyetlerine devam etse de sonuç alamamıştır. Ancak Mekke’nin fethiyle arzu edilen müsbet sonuçlara ulaşılabilmiş, nüfuz sahibi kimseler dine tabi olmalarında süre tanınmak suretiyle “serbest bırakılmış”lardır. Tulekâ olarak isimlendirilen sınıfla ilgili bu bölümde; Mekke ve Medine dönemi İslâm’a karşı duruşlarına, Mekke’nin fethindeki tutumlarına, Hz. Peygamber ve diğer halifeler zamandaki konumlarına değinilmeye çalışılmıştır. Konu edilen bu isimlerin, Resulullah ve Müslümanlarla irtibatları gözönünde bulundurularak içeriğe eklendiklerini söyleyebiliriz. İslâm tarihi, Siyer ve birçok dinî kaynakta isimlerine sıkça rastlamış olmamız, İslâm’dan önceki ve sonraki yaşantılarına ilişkin çok sayıda rivayete ulaşmamız, dine mukave-mette ileri giden Kureys’in kollarına mensup olan birtakım isimlere dikkat çekmek istememizden kaynaklı bu dokuz ismi ele almaya çalıştığımızı ifade etmeliyiz. Ancak bu başlık altında Tulekâ sınıfından kaynaklı sorunlara, konulara, rivayetlere temas edilerek ayrıntılı biyografilerine yer verilmeyeceğini belirtmek isteriz.

2.1. Ebû Süfyân b. Harb

Bedir Savaş’ında Kureys’in neredeyse bütün ileri gelenlerinin öldürülmesi neticesinde Mekke’nin idaresi Ümeyyeoğullarından Ebû Süfyân’a geçmişti.¹⁶¹ Abdümenâfoğulları’nın elinde bulunan kıyâde görevini babası

¹⁶⁰ Algül, *İlmihal I*, 482-483.

¹⁶¹ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, ter. Salih Tuğ (İstanbul: Bilge Yayınları, 2020), 199.

Harb b. Ümeyye’den devralmış. Bunun yanında Ebû Süfyân, Uhud ve Hendek savaşlarını kumanda etmiştir. Mekke’nin fethiyle bu görevi sona ermiştir.¹⁶² Bu askerî birlikleri kumanda görevi, taşıyıcısına Mekke’de önemli bir statü kazandırmaktaydı.¹⁶³

Ebû Süfyân; Hz. Peygamber risâlet görevini yerine getirirken onun İslâm çağrısına karşı çıkmış, her türlü çareye başvurmuş, Müşriklerin Müslümanlara karşı uyguladıkları ağır baskı ve yaptırımlardan geri durmamıştır.¹⁶⁴ Bu tutumunu İbnu’l Cevzi’den nakille sunan Hamîdullah, Resulullah’ın bir zamanlar Mekke şehri sokaklarında hakaret ve kötü davranışlara maruz kaldığında Ebû Süfyân’ın evine sığındığını, orada himaye ve emniyete kavuştuğunu ifade etmiştir.¹⁶⁵ O, peygamberliği Mekke toplumunda imtiyazlı bir pozisyon olarak görmüş ve bu pozisyonu ezeli rakipleri Hâşimoğulların’dan birisinin elde etmesine diğer Kureyşliler gibi karşı çıkmıştır. İslâm tebliğini nihayete erdirmede diğer Müşrikler gibi düşünse de Hz. Peygamber’e karşı saygı duyan, olumlu bir tavır takındığı ifade edilmiştir.¹⁶⁶

Hicretin ikinci yılında Ebû Süfyân’ın liderliğinde Kureyş’in Şam’a gönderdiği kervan, dönüş yolunda müslümanların saldıracağı haberini almıştır. Mekkelileri bu saldırıdan haberdar etmede Damdam b. Amr’ı görevlendirmiştir.¹⁶⁷ Mekke ordusunu Bedir’in yakınlarında bekleyen Ebû Süfyân, Kureyş’in kervanının başına bir iş gelmesinden oldukça tedirgin olmuştur. Hz.

¹⁶² Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-â'sar*, thk. Ruşdî es-Sâlih Melhas (Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1431/2010), 1/109.

¹⁶³ Mizrap Polat, “Hz. Muhammed’in Kabile Reislerini İslam Toplumuna Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Süfyân İbn Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 186-187.

¹⁶⁴ İsmail Pırlanta, “Müşriklerin Hz. Peygamber’e Karşı Takınmış Oldukları Tavırlar -Ebû Süfyân Örneği-” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (Haziran 2018), 14.

¹⁶⁵ Ali Yılmaz, “Mekkelî Müşriklerin Hz. Muhammed’e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü [The Other Aspect of Meccan Polytheists’ Extreme Opposition Against Prophet Mohammad], *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Journal of the Faculty of Theology* 6/10 (Haziran/June 2019): 66. Ayr. Bk. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 95-96.

¹⁶⁶ Pırlanta, “Müşriklerin Hz. Peygamber’e Karşı Takınmış Oldukları Tavırlar”, 14.

¹⁶⁷ Vâkîdî, *el-Meşâzî*, 1/28.

Peygamber'in casusları olduğuna kanaat getirdiği izlere rastlayınca yönünü değiştirmiş, Bedir'i soluna alarak Mekke'ye doğru yola çıkmış ve kervanı kurtarmıştır. Daha sonra Mekke'den ayrılan Kureyş ordusunu geri çevirmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır.¹⁶⁸

Ebû Süfyân'ın oğlu, kayınpederi, hatta kayınbiraderi Bedir Savaşı'nda ölmüş ve intikamını alıncaya kadar hanımına yaklaşmayacağına, saçını sakalını kestirmeyeceğine yemin etmiştir.¹⁶⁹

Hz. Peygamber'in ve Müslümanların bu galibiyetini haber alan Mekke'de yaşayan Müslümanlar, hicret etmek istediklerinde Ebû Süfyân tarafından engellenmişlerdir.¹⁷⁰ Ayrıca Mekke'ye dönen Kureyş topluluğuna yaptığı konuşmada: "Ölülerinize ağlamayın, yas tutmayın. Şairler onlara ağlamasın. Cesur ve saygın olduğunuzu ortaya koyun. Eğer ölülerinizin yasını tutar, şiirlerle ağlarsanız bu öfkenizi giderir. Muhammed ve arkadaşlarına karşı düşmanlığınızı yok eder. Muhammed'e ve arkadaşlarına ulaşırsa bu haber, sizinle alay ederler ki iki musibetin en büyüğü olur. Umulur ki intikamımızı alırız. Muhammed'le savaşıncaya kadar koku ve kadınlar bana haram olsun" diyerek halkını örgütlemiştir.¹⁷¹ Sevik Gazvesi, bu konuşmadaki yeminini unutmadığına tanık olduğumuz bir olaydır.¹⁷²

Ebû Süfyân, liderliğini yaptığı orduyla Uhud'da Müslümanlara karşı galibiyet elde etmiştir. Uhud Savaşı için Ebvâ'ya uğradıklarında Hind bint Utbe, Hz. Peygamber'in annesinin kabrini araştırıp esir düşenlere karşı mübadele yapılması teklifinde bulunmuştur. Ancak Ebû Süfyân'ın Benî Bekr'de bizim ölülerimizi araştırır, diyerek reddettiği rivayet edilir.¹⁷³ Uhud'dan

¹⁶⁸ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/40-43.

¹⁶⁹ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 194.

¹⁷⁰ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/73-74.

¹⁷¹ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/121.

¹⁷² Sevik Gazvesi için bk. Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/181.

¹⁷³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/272.

sonra hicretin beşinci yılında gerçekleştirilen Hendek Savaşı'nda Ebû Süfyân, Kureyş ve mütteliklerinden oluşan orduya komutanlık yapmıştır.¹⁷⁴

Hudeybiye'nin bozulması üzerine harekete geçen Müslüman ordusu, Merrüzzahrân denilen yerde konakladığında Ebû Süfyân yakalanarak Hz. Peygamber'in huzuruna getirilmiştir. Hz. Abbas vesilesiyle aldığı emanla bağışlanmış ve orada İslâmiyet'i kabul etmiştir.¹⁷⁵ Ancak rivayetler onun İslâmiyet'i kabulünde de pek samimi olmadığını ima ederek özellikle Hz. Peygamber'in nübüveti konusundaki ikircikli tavrına dikkat çekmektedirler.

Ebû Süfyân, Mekke'nin fethinden sonra Tâif Muharasası'na da katılmıştır.¹⁷⁶

Ebû Süfyân'ın mensubu olduğu Ümeyyeoğulları arasında, askerî koşullar doğrultusunda Mekke'nin fethinde Müslüman olmuş Tulekâ'dan kimse-ler vardı. İslâm'a teslim olmalarına rağmen mevcut duruma göre tavır aldıkları görülmüştür. Fetihden sonra Lât putunu yıkmada Mugire b. Şu'be ile görevlendirilmeleri bu duruma misal gösterilebilir. Bu putun İslâm öncesi toplumun iki meşhur temsilci eliyle yok edilmiş olmasının sosyo-psikolojik bir mesaj içerdiği ifade edilmiştir.¹⁷⁷

Ebû Süfyân, Hz. Osman'ın halife olduğu 31/651-652 yılında vefat etmiştir. Bu sırada 88 yaşında olduğu nakledilir.¹⁷⁸ Onun hicretin otuz ikinci yılında öldüğünü söyleyenlerde vardır.¹⁷⁹

Ebû Süfyân'ın ismine çeşitli idâri görevlerde rastlanmışsa da Hz. Muhammed zamanında ön plandaki askerî görevlerde yer alamamıştır. Hz. Peygamber'in onu askerî görevlerden uzak tutmasının sebebi, İslâmiyet ön-

¹⁷⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l İşrâf*, 216.

¹⁷⁵ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/353-355.

¹⁷⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1413/1992), 344.

¹⁷⁷ Polat, "Kabile Reislerini İslam Toplumuna Kazandırma Çabaları", 191-192.

¹⁷⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l İşrâf*, 255.

¹⁷⁹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 344.

cesi komutanlık rolünün devam ettiği hissine kapılmasını engellemek istemesinin olabileceği ifade edilmiştir.¹⁸⁰

2.2. İkrime b. Ebî Cehil

İkrime b. Ebî Cehîl, Kureyş'in itibar sahibi Benî Mahzûm koluna mensuptur.¹⁸¹ Babası gibi İslâm çağrısına muhalif tutumlarıyla tanınmıştır.¹⁸² Bedir Gazvesi başta olmak üzere Müslümanlara karşı yapılan birçok savaşta ısrarla bu düşmanlığını devam ettirmiştir.¹⁸³ Uhud'da Müşriklerin ordu komutanlarından biri olup Ayneyn Tepesi'nde Abdullah b. Cübeyr ve askerlerini şehit edenler arasındaydı.¹⁸⁴ Müslümanların müttefiki Huzâ'a kabilesine yapılan saldırıda birtakım Kureyşlilerle Benî Bekr'in yanında yer almış, Hudeybiye Sulhu'nün bozulmasında etkin rol oynamıştır. Safvân b. Ümeyye, Süheyl b. Amr gibi isimlerle biraraya gelerek Hâlid b. Velîd komutasındaki askerlere mukavemet göstermiştir.¹⁸⁵ Mekke'nin fethinde Resulullah'ın görüldüğü yerde öldürülmesini emrettiği dört kişiden biri de İkrime b. Ebî Cehil'di.¹⁸⁶

İslâm ordusunun şehri ele geçirmesi üzerine öldürülmekten korkmuş, Yemen'e kaçmak istemiştir.¹⁸⁷ "Babamı öldürenle beraber yaşayamam" diyerek gemiye binmiş olsa da karısının Hz. Peygamber'den aldığı emanla geri dönmüştür.¹⁸⁸ Resulullah'ın onu "Hoş geldin süvari Muhâcir!" diyerek kar-

¹⁸⁰ Polat, "Kabile Reislerini İslâm Toplumuna Kazandırma Çabaları", 191-192.

¹⁸¹ H. Lammens, "Mahzûm", *İA* (İstanbul: MEB Yayınları, ts), 7/195-197.

¹⁸² Abdullah Aydınlı, "İkrime b. Ebû Cehil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/42-43. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992), 3/1082.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târîh*, 2/40-43,69.

¹⁸⁴ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/220, 232.

¹⁸⁵ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/825. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târîh*, 2/120-122.

¹⁸⁶ Vâkıdî, *el-Meğâzî*. 2/825. Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *es-Siretu'n-Nebevviye*, thk. Mustafa Abdolvahit (Beyrut: Daru'l-Marife, 1396/1976), 3/565.

¹⁸⁷ Taberî, *Târîhu't Taberî*, 11/501.

¹⁸⁸ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/851-853. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 148. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Çâbe fî Ma'rifeti Sahâbe*, thk. Ali Muhammed el-Muavviz-Âdil Ahmed Abdul-

şladığı rivayet edilir.¹⁸⁹ Hz. Peygamber’den Allah’tan afvı için dua istemiştir. Peygamber de: “Ey Allah’ım, onu istediği hususta affet” duasında bulunmuştur. Bunun üzerine İkrime, “Ey Allah’ın Resûlü! Allah’a and ederim ki, elimde bir dirhem olunca bunu şirk uğruna sarf ediyordum. Bir toprağım olursa şirke vakfediyordum. Şimdi ise elime geçecek iki dirhemini ikisini de iki yerin ikisini de İslâm’a harcayacağım, onun uğruna vakfedeceğim” demiştir.¹⁹⁰ Medine’ye geldiğinde insanların birbirlerine “Ebû Cehil’in oğlu!” diye seslenip kendilerinden uzak tutmaya çalıştıklarını görmüş ve durumu Hz. Peygamber’in eşi Ümmü Seleme’ye anlatmıştır. Ümmü Seleme’nin durumu Resulullah’a haber vermesi üzerine Hz. Peygamber kendisine dinleyenlere hitaben, “Ölülerine söverek yaşayanlarına eziyet eden kavme ne oluyor? Ölülerine söverek, yaşayanlara zarar vermeyin!” demiştir.¹⁹¹ Hz. Peygamber, Mekke fethedildiği gün Allah’a ve Resûlü’ne iman edenlerin evlerindeki putları kırmalarını istemiştir. İkrime b. Ebû Cehil, Câhiliye döneminde put tâciri olduğu halde Müslüman olduktan sonra Kureyşlilerden kimin evinde bir put olduğunu işitmişse onu gidip kırdığı bildirilir.¹⁹²

Hz. Peygamber, onu hac yılında Hevâzin üzerine zekât âmili olarak görevlendirmiştir. Hz. Ebû Bekir’in hilâfeti zamanında isyancı Arap kabileleriyle yapılan savaşlara katıldı, bu askerî birliklerden birinin başında vazife aldı. Bizanslılarla yapılan¹⁹³ Ecnâdeyn Savaşı’nda,¹⁹⁴ bir diğer nakilde Yermük’te şehit edildiği bildirilir.¹⁹⁵

mevcûd (Beyrut: Dâru’l- Kütübü’l-İlmiyye, 1415/1994), 7/309. İbn Kesir, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, 3/565.

¹⁸⁹ Tirmizî, “İsti’zân ve’l Âdâb”, 40 (No. 2735).

¹⁹⁰ Vâkidi, *el-Meğâzi*, 2/851-853. Taberî, *Târîhu’t Taberî*, 11/502. Mâverdi, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 148.

¹⁹¹ Ebû Abdillâh İbn Sa’d, *el-Cuzu’l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa’d*, nşr. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî (Tâif: Mektebetu’s-Sadik, 1417/1996), 329. İbnu’l-Esîr, *Üsdü’l-Çâbe*, 4/67. İbn Abdilber, *el-İstî’âb*, 3/1082.

¹⁹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/123.

¹⁹³ Aydınli, “İkrime b. Ebû Cehil”, 22/42-43

¹⁹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 7/404. İbnu’l-Esîr, *Üsdü’l-Çâbe*, 4/171.

¹⁹⁵ İbn Abdilber, *el-İstî’âb*, 3/1083.

Mekke'nin fethedilmesiyle birlikte Araplar, Hz. Peygamber'e bağılıklarını bildirmeye çalışmışlardır. Bunlar arasında davetin ilk yıllarında en çok karşı çıkmış olanlar da bulunmaktaydı. İkrime b. Ebî Cehil bunlardan biridir. Hz. Peygamber'in sabrı ve affı sayesinde zaman içinde İslâm kardeşliğinde yer edinmiştir.¹⁹⁶ İkrime'nin sonraki dönemde sâlih, iyi kimselerden olduğu bildirilir.¹⁹⁷ Kabilesi Mahzûmoğulları Müslüman olduktan sonra, Mekke'deki yetkinliklerini Medine İslâm toplumunda kazanmak istemişlerse de İkrime b. Ebî Cehil, Resulullah'ın kendisine cihadı emretmesi üzerine bu uğurda mücadeleyi vazife edinmiştir.¹⁹⁸ Savaşta yaralandığında geri kalmasını isteyenlere, "Ben Lât ve Uzzâ adına savaştım, mücadele verdim. Şimdi Allah ve Resûlü adına savaşmayayım mı?" diyerek Allah'ın merhametine erişinceye kadar cesurca mücadele verdiği rivayet edilir.¹⁹⁹

2.3. Attâb b. Esîd

Attâb b. Esîd fazilet sahibi, dirayetli biri olup Mekke'nin fethedildiği gün Müslüman olanlar arasındadır. Hz. Peygamber Huneyn Seferi'ne çıkacağı esnada onu Mekke valisi tayin etmiştir.²⁰⁰ Yeni müslüman olmuş Ebu'l-Îs b. Ümeyye kolundan²⁰¹ Attâb b. Esîd'i tayini, tehdit olmadan güvenin imar edilmeye çalışıldığının göstergesidir.²⁰² Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında da bu görevini sürdürmüştür.²⁰³

Müslüman olmadan önceki yaşantısına dair tabakat ve İslâm tarihi kaynaklarında herhangi bilgiye rastlayamasak da Hz. Peygamber'in bazı kimse-

¹⁹⁶ Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, s.62-63.

¹⁹⁷ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 4/67.

¹⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/404. Mehmet Ali Kapar, "Mahzûm (Benî Mahzûm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/402-403.

¹⁹⁹ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 4/67.

²⁰⁰ Fahrettin Atar, "Attâb b. Esîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/93. Ayr. bk. İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 3/549.

²⁰¹ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 6/182. İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri -İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar-* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 197-198.

²⁰² Kurt, "Mekke'nin Fethi Üzerine", 258-259.

²⁰³ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 1/419. Atar, "Attâb b. Esîd", 4/93.

lerin İslâm’a meyillerini bildiği, müslümanların safında yer almalarını istediği aktarılır. Mekke fethinde, şehrin yakınlarındayken ashâbına “Mekke’de Kureyş’ten dört kişi vardır ki bunların şirkten kurtulup Müslüman olmalarını arzu ediyorum.” Bu kimselerin kim olduğunu soran ashâbına “Attâb b. Esîd, Cübeyr b. Mut’im, Hakîm b. Hizâm ve Süheyl b. Amr” cevabını vermiştir.²⁰⁴ Attâb b. Esîd, Müslüman olması arzu edilen bu isimler arasındaydı.

Hz. Peygamber Attâb b. Esîd’e Mekke valiliği görevini verdikten sonra “Seni kimlere vali tayin ettim biliyor musun? Ehlullah’a tayin ettim.” dediği rivayet edilmiştir.²⁰⁵

Hicretin sekizinci yılında fethedilen Mekke’ye vali olan Attâb bin Esîd’in hac emirliği yaptığı konusunda birtakım haberler olsa da Ezrâki bu konuda herhangi bir rivayetin bildirilmediği görüşündedir.²⁰⁶ Hz. Ebû Bekir’in vefat ettiği gün Mekke’de ölmüştür.²⁰⁷

2.4. Safvân b. Ümeyye

Safvân b. Ümeyye; Kureyş’in en önemli kollarından Benî Cumah’a ve cömertliğiyle tanınan çok zengin bir aileye mensuptu. Meşhur Arap hakemleri arasında sayılmakta olup Dârünnedve’nin kabilesi adına verdiği meysir ve ezlâm görevlerini yerine getirmekteydi. Babası Ümeyye b. Halef ile amcası Übey, Mekke döneminde Müslümanlara en çok eziyet edenler arasındaydı. Bedir Savaşı’nda babası öldürülünce çeşitli yollarla intikam almaya çalıştıysada başarılı olamadı. Uhud Savaşı’ndan sonra İslâm ordusuna “Gelecek yıl Bedir’de buluşalım” diyerek meydan okuyan Ebû Süfyân’ı gitmemesi

²⁰⁴ Hakan Temir, “Hakîm b. Hizâm’ın Hayatı ve Faaliyetleri”, *ASD: Akademik Siyer Dergisi* 1 (Ocak 2020), 99. Bk. Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü nesebi Kureyş ve aḥbâruhâ*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Matbaatü Medenî, 1381), 363.

²⁰⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/153.

²⁰⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/179.

²⁰⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Meşâhiru ulemâi’l-emsâr ve a’lâmu fukahâi’l-aktâr*, nşr. Merzûk Ali İbrahim (Mansûre: Dârü’l-Vefâ, 1411/1991), 56. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarabad: Dâiretü’l-maârif, 1393/1973), 3/304. İbn Abdilber, *el-İstî’âb*, 2/431.

konusunda ikna eden isimdi. Hudeybiye Antlaşması'nın bozulmasına neden olan Huzâ'a ya saldırıyı yapan Kureyşli gençlerin arasında da yer almıştı. Mekke'nin fethi gününde İkrime b. Ebî Cehil ve Süheyl b. Amr ile birlikte direniş gerçekleştirdi. İslâm ordusunun şehre girmesiyle Şuaybe Limanı'na kaçtı.²⁰⁸

Medine'ye hicret etmiş amcasının oğlu Umeyr b. Vehb, fetihle Mekke'ye gelmişti. Safvân b. Ümeyye'nin Müslüman olmasını istiyordu ki, onun kaçtığını öğrendi. Hz. Peygamber Mekke'ye girerken giydiği sarığı veya bir hırkasını ona vererek eman verdiğini haber vermesi için Umeyr'i peşinden gönderdi, ikna ederek dönmesini sağladı, İslâm'a girmesine vesile oldu.²⁰⁹ Safvân İslâm'a intisab etme de iki ay mühlet istemiştir. Resulullah, dört ay mühlet vererek onu bu konuda serbest bırakmıştır.²¹⁰

Huneyn Gazvesi'ne çıkıldığında Hz. Peygamber, Safvân'ın zırhlarını ödünç almak istemiştir. Müslüman olması için dört ay mühlet verildiği, Müşrik olduğu zamanlarda yapılan bu teklif karşısında ödünç olarak yüz zırh ve onlara uygun silah vermişti.²¹¹ Savaşa katılmış ancak Müslümanlar ilk etapta hezimete uğradıklarında Ebû Süfyân, Muâviye ve Hakîm b. Hizâm ile birlikte bir tepenin arkasına çekildikleri rivayet edilmiştir. Kureyşli bir adamın Hz. Peygamber ile ashâbının yenildiği müjdesi vermesi üzerine, "Kureyşli birinin bana efendi olmasını, bedevîlerden birinin bana sahip olmasına yeğlerim" şeklinde karşılık vermiştir.²¹² Hevâzin ganimetleri dağıtılırken Hz. Peygamber, onu İslâm'a yeni giren diğer liderler gibi Müellefe-i Kulûb'dan saydı ve yüz deve verdi.²¹³ Safvân b. Ümeyye, "Resulullah,

²⁰⁸ Mehmet Ali Kapar, "Safvan b. Ümeyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/486-487.

²⁰⁹ İbrahim Hatiboğlu, "Umeyr b. Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/150.

²¹⁰ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/853-854. Zehebî, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, 2/565.

²¹¹ Mesudî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, 266. Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 5/121.

²¹² Taberî, *Târîhu't Taberî*, 3/74-75. Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 5/131.

²¹³ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/854-855. Taberî, *Târîhu't Taberî*, 3/90. Hatiboğlu, "Umeyr b. Vehb", 42/150.

Huneyn Günü bana verdi. Yaratılanlar içinde en nefret ettiğim kimseyken vermeye devam etti de en çok sevdiğim kimse oldu.” demiştir.²¹⁴

Hz. Peygamber Mekke fethedildiği gün: “Fetihten sonra hicret yoktur. Lakin cihad ve niyet vardır. (Cihada) çağrıldığınız zaman seferber olun!”²¹⁵ demişti. Ancak Safvân’a, “Hicret etmeyenin Müslümanlığı kabul olmaz!” denilince; Medine’ye hicret etmiştir.²¹⁶ Hz. Peygamber, ona Mekke’ye dönmesini emretmiş²¹⁷ ve “Fetihten sonra hicret yoktur” demiştir.²¹⁸ Bu rivayete Mukaddimesi’nde yer veren İbn Haldûn, Mekke’nin fethinden sonra müslümanların sayısının çoğaldığını, kuvvet kazandıklarını ve Hz. Peygamber’i muhafazayı Allah’ın üzerine aldığını gerekçe göstererek hicrete lüzum kalmadığını söyler.²¹⁹ Genel kabule göre hicri 41 (661) Muâviye’nin hilafetinin ilk yıllarında ölmüştür.²²⁰

2.5. Cübeyr b. Mut’im

Kureys’in Nevfeloğulları’ndan olup Hz. Peygamber’in amcaoğullarındandır. Onun insanlara karşı şefkatli ve hilm sahibi, şerefli bir kimse olduğu nakledilmiştir. Hadis de rivayet etmiş olan Cübeyr, Peygamber’i Tâif dönüşü himaye eden Mut’im b. Adî’nin oğludur.²²¹

Nevfeloğulları’nın ve Kureys’in eşrafından olduğu için hem Câhiliye hem de İslâm döneminde büyük itibara sahipti. Bununla beraber İslâm’a ve

²¹⁴ Tirmizî, “Zekât”, 5 (No. 666). Muhammed b. Muhammed el-’Avâcî, *Merviyâtü’l-İmâm ez-Zuhrî fi’l-Megâzî*, (el-Medinetü’l- Münevvere: y.y., 2004), 2/779-780. Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-Târîh*, thk. Ekrem Dıyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1401/1981), 1/309.

²¹⁵ Tirmizî, “Siyer”, 19 (No. 1590). İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/328.

²¹⁶ Belâzûrî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, 11/246-247.

²¹⁷ İbn Teymiyye, *Minhâcu’s-Sünne*, 6/266.

²¹⁸ Kapar, “Safvân b. Ümeyye”, 35/486-487.

²¹⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev: Zakir Kadirî Ugan (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 1/312.

²²⁰ Kapar, “Safvan b. Ümeyye”, 35/486-487. Ebû Ömer el-Leysi Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ Umerî (Dimeşk/Beyrut: Dâru’l-Kalem/Müessesetü’r-Risâle, 1397/1977), 205.

²²¹ Zehebî, *Siyer-i A’lami’n-Nübelâ*, 3/95.

Müslümanlara karşı büyük bir düşmanlık ve mücadele içerisinde girmiştir. Hicretten önce Dârünnedve’de Hz. Peygamber’in öldürülmesine karar veren temsilcilerden biri olup Bedir Savaşı’na Müşrikler safında katılanlardandı. Uhud Savaşı hazırlıklarında Kureyş kervanının kârının sarfedilmesini teklif edenler arasındaydı. Bedir’de amcası Tuayme b. Adî’yi öldüren Hz. Hamza’yı ortadan kaldırdığı takdirde Vahşî’yi hür kılacağını vadetmişti. Hz. Hamza’nın bu savaşta şehit edilmesine sevindiği bildirilir. Recî’ faciasında esir alınan Hubeyb’i öldürenlerden biri de budur. Hudeybiye Antlaşması’ndan sonra bu düşmanlığından vazgeçtiği Müslüman olduğu nakledilir. Mekke’nin fethi sırasında İslâmiyet’i kabul eden Tulekâ’dan olduğu da söylenir. Huneyn Gazvesi’ne katılmış, Müellefe-i Kulûb’dan olduğu için ganimet verilmiştir. Yumuşak huylu, feraset sahibi bir kimse olup Hz. Ömer divanı oluştururken onun ensâb bilgisinden yararlanmış. Hz. Ömer zamanında bir süre Kûfe valiliği yapmış; Hz. Osman dönemi ayaklanmalarını önlemek için çaba göstermiştir. Hz. Osman şehit edilince cenaze namazını okıdırmıştır.²²² Cübeyr b. Mut’im’in, 57, 58 veya 59 yıllarında Muâviye zamanında vefat ettiği bildirilir.²²³

2.6. Hakîm b. Hizâm

Fil Vak’ası’ndan on üç yıl önce dünyaya geldiği ve bu vak’ayı iyi hatırladığı söylenmektedir. Kureyş’in Benî Esed koluna mensup olup Hz. Hatice’nin yeğeni ve Zübeyr b. Avvâm’ın amcasının oğludur. Ficâr savaşlarına katılmış, babası bu savaşlardan birinde ölmüştür. Dârünnedve’nin üyeliğine on beş veya yirmi yaşında kabul edildiği bilinmektedir. Bi’setten önce Hz.

²²² Ahmet Önkâl, “Cübeyr b. Mut’im”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/104-105. Ayr. bk. Zehebi, *Siyer-i A’lami’n-Nübelâ*, 3/97. Ebu’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi’s-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdu’l-Mevcûd-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1994), 1/570-571.

²²³ Ebu’l-Kasım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân el-Begavî, *Mu’cemu’s-Sahâbe*, thk. Muhammed el-Emîn (Kuveyt: Mektebetü Dâri’l-Beyân, 1421/2000), 1/512. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/571.

Peygamber'in yakın arkadaşıydı. Müslümanlar sosyal ekonomik muhasara altında kaldığında onlara yiyecek taşımıştır. Mekke devrinde İslâm aleyhine gerçekleştirilen bazı faaliyetlere katıldığı bilinmektedir. Bedir Savaşı'nda orduyla birlikte gelmişse de fiilen savaşmamış, mağlub Kureyş ordusuyla Mekke'ye dönmüştür. Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur. İslâm ordusu Mekke yakınlarına geldiğinde Ebû Süfyân ve Büdeyl b. Verkâ ile bilgi toplamak için şehirden çıkmıştır. İslâm ordusunun öncü birlikleri tarafından yakalanmış, Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarıldığında İslâmiyet'i kabul etmiştir. Hz. Peygamber, "Kim Hakîm b. Hizâm'ın evine sığınırsa o güvenlidir..." buyurarak diğer Kureyşlilerle birlikte mukavemetten alıkoymaları için onları Mekke'ye göndermişti. Huneyn Savaşı'na katılan Hakîm, Müellefe-i Kulûb'dan sayılarak yüz deve verilmiştir. Cömertliğiyle meşhur olup Müslüman olduktan sonra da hayır işlerine devam etmiştir. Câhiliye döneminde köle azat etmiş, develer bağışlamıştır. "Ey Allah'ın Resûlü! Câhiliye döneminde akrabalık bağını sürdürme, köle azat etme ve sadakadan bana bir ecir var mıdır?" sorusuna Hz. Peygamber, "Sen geçmişte yaptığın birtakım hayırlar üzere Müslüman oldun." yanıtını vermiştir.²²⁴

Muâviye zamanında, hicri altmış yılında yüz yirmi yaşındayken vefat etmiştir. Ömrünün altmış yılını Câhiliye'de diğer altmış yılını Müslüman olarak geçirdiği rivayet edilir.²²⁵

2.7. Mahreme b. Nevfel

Benî Zühre koluna mensup olup Ebu'l Misver künyesiyle anılır.²²⁶ Kureyş tarihinde ve savaşlarında önemli bir yeri vardı. Ficâr savaşlarında Benî

²²⁴ İbrahim Sarıçam, "Hâkim b. Hizâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/187. Ayr. Bk. Buhâri, "Zekât", 24 (No. 1436). İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/97-99.

²²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, thk. Hâşimen-Nedvî (Haydarabad: Dâiratu Meârifî'l-Osmâniyye, ts.), 3/11. Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü nesebi Kureyş ve ahhâruhâ*, 356. Bk. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 141.

²²⁶ Zehebî, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, 2/542-543. İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 5/119.

Zühre birliğine kumandanlık etmiştir. Kureyş'in şiir râvilerinden, ensâb alimlerinden olup şahıslar ve kabileler arasında meydana gelen ihtilaflarda hakemlik yapardı.²²⁷ Resulullah peygamber olarak gönderildiğinde, "Ona benden daha çok kızan ve ondan tiksinen başka hiçbir Arap olduğunu sanmıyorum" demiştir. Mekke fethedildiğinde Rum diyarına kaçmış, Nebî'nin çağrısını duyunca Mekke'ye dönmüş ve Müslüman olmuştur.²²⁸ Müslümanlarla beraber Huneyn Gazvesi'ne iştirak etmiştir. Hz. Peygamber onu Müellefe-i Kulûb'dan sayarak kendisine elli deve vermiştir.²²⁹ Sert mizaca sahip olan Mahreme, Resulullah'ın halka dağıttıklarını duyunca hakkı olanı almaya gelmiş, oğlunu kendilerine bir şey ayırıp ayırmadığını öğrenmesi için Resulullah'ın yanına göndermiştir. Hz. Peygamber, Mahreme'nin sesini duyunca "Bunu senin için sakladım" diyerek ona dağıttığı elbiseden vermiştir.²³⁰ Ayrıca Medine'ye yerleştikten sonra "Dâru'l-Kurra"daki sahabileri evinde misafir ettiği gelen rivayetler arasındadır.²³¹

Hz. Ömer'in hilafeti zamanında Sa'îd b. Yerbû b. Ebû Hûd, Huveytî b. Abdiluzzâ, Ezher b. Abdiavf adlı sahâbilerle Harem'in sınırlarını işaretlemekle görevlendirilmiştir. Hz. Osman döneminde de bu sınırlar için yeniden bilgisine başvurulmuştur.²³² Hicri elli dört senesinde Medine'de yüz on beş yaşında vefat etti.²³³

2.8. Süheyl b. Amr

Mekke'deki siyasî ve içtimai konumu yüksek olup Câhiliye döneminde Kureyş'in ileri gelenleri arasındaydı. Âmir b. Lüey kabilesine mensup olup

²²⁷ İbrahim Sarıçam, "Mahreme b. Nevfel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/389-390.

²²⁸ Muhammed İbn İshak, *Siyer*, haz. Muhammed Hamîdullah, çev. Sezai Özel (İstanbul: Akabe Yayınları, 1988), 343-344.

²²⁹ Sarıçam, "Mahreme b. Nevfel", 27/389-390.

²³⁰ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 5/119. Sarıçam, "Mahreme b. Nevfel", 27/389-390.

²³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/154-155.

²³² Taberî, *Târîhu't Taberî*, 11/516. İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 5/119.

²³³ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 5/119.

Mekke döneminde Müslümanlara verdiği eziyetlerden sebep kendilerine beddua edilenlerdendi.²³⁴

Bedir Savaşı'na katılmış, esir edilmiş ve fidye karşılığı serbest bırakılmıştır. Bu durumdayken Hz. Ömer Resulullah'ın aleyhine konuşmasına fırsat vermemek için üzerine yürümede, Hz. Peygamber ilerde faydalı işler yapacağını ümit ettiğinden izin vermemiştir. Nitekim Peygamber'in vefatının ardından Mekkelî Müslümanları irtidat olaylarında teskin etmesi misal verilebilir. Mekke'de yaptığı konuşmada Hz. Ebû Bekir'in hutbesini naklettiği söylenir.²³⁵ Mekke halkını verdiği hutbeyle yatıştırın Süheyl b. Amr, “Bu din güneşin doğduğu ve battığı sürece devam edecektir. Bu konuda nefsinize -yani Ebû Süfyân'a aldanmayın. Bu meseleyi benim bildiğim gibi o da bilir. Benî Hâşim'e olan kıskançlığı kalbini mühürledi.” demiştir.²³⁶ Kureyş adına Hudeybiye'de bulunmuş, görüşmeleri o yürüterek antlaşmayı imzalamıştır. Yapılan anlaşma ile Mekkelilerin takdirini toplamıştır. Bu süreçte ileri sürdüğü şartlar ve itirazlar güçlü bir müzakereci olduğunu göstermektedir. Mekke fethedildiğinde ölüm korkusuyla evine çekilmişse de Hz. Peygamber tarafından bağışlanmıştır.²³⁷ Oğlu eman almış ve Hz. Peygamber, yanındakilere “Süheyl b. Amr ile kim karşılaşırsa ona sert bir nazarla bakmasın. O da işine gücüne baksın. Süheyl akıl ve şeref sahibi bir insandır. Süheyl gibiler İslâm'dan habersiz olmaz. İçinde bulunduğu durumun kendisine faydası olmadığını görmüştür.” demiştir.²³⁸ Müslüman ordusuyla birlikte Huneyn Gazvesi'ne giderken Ci'râne'de Müslüman oldu. Müellefe-i Kulûb'tan olup ganimetten yüz deve pay verilenler arasındadır. Hz.

²³⁴ Bünyamin Erul, “Süheyl b. Amr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/30.

²³⁵ Erul, “Süheyl b. Amr”, 38/30.

²³⁶ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 222. Bk. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 2/670-671.

²³⁷ Erul, “Süheyl b. Amr”, 38/30.

²³⁸ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/846-847.

Ömer'in hilafeti döneminde cihada iştirak etmek üzere Suriye taraflarına gitmiştir. Amvâs'ta çıkan veba salgınında ölmüştür.²³⁹

Geç Müslüman olduğu için daha çok ibadet etmeye çalıştığı, Kur'an okunurken çok etkilendiği bildirilir.²⁴⁰

2.9. Velîd b. Ukbe

Ebu'l-Âsî b. Ümeyye kolundan²⁴¹ Mekke döneminde Müslümanlara eziyet eden Ukbe b. Ebî Muayy'ın oğludur.²⁴² Kureys'in ileri gelenlerinden ve şairlerinden olup²⁴³ fetih günü Müslüman oldu. İslâm'a ısındırmak amacıyla Hz. Peygamber onu Ben-î Mustalik ve Huzââ' üzerine zekât âmili olarak gönderdi. Müslüman olup cami inşa ettikleri bilinse de bu topluluk, Velîd'i karşılamaya çıkınca onların kendisine düşmanlık niyetinde olduklarını düşündü.²⁴⁴ Halbuki Velîd görev yerine zamanında gidemediğinden, kabile halkı neden gelmediğini merak etmiş ve Medine'ye gitmek üzere hazırlık yapmıştı. Velîd, kendisine tuzak kurulduğu endişesiyle Medine'ye döndü.²⁴⁵ Hz. Peygamber'e yalan söyleyerek silahlarla donanmış olduklarını, zekât vermeyi reddettiklerini haber verdi. Olay tedkik edildiğinde gerçek ortaya çıktı. Hakkında inen, "Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için, yoldan çıkmışın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın." (el-Hucurât 49/6) âyet-i kerimeyle fâsık kimselerin getirdikleri haberlerin araştırılması istenir.²⁴⁶ Velîd, hicâb uyandıracak bu davranışından dolayı kınanmasına rağmen, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde

²³⁹ Erul, "Süheyl b. Amr", 38/30. Bk. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/284.

²⁴⁰ Bk. İbn Sa'd, *el-Cuzu'l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa'd*, 437.

²⁴¹ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 197-198. Bk. İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 6/182.

²⁴² İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/4-5

²⁴³ Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr, *et-Târîhu'l-Kebîr-Târîhu İbn Ebî Hayseme-*, thk. Salâh b. Fethi Helel (Kahire: Fârûku'l-Hadîse, 1427/2006), 1/590.

²⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/4-5.

²⁴⁵ Mehmet Efendioğlu, "Velîd b. Ukbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2013), 43/35-36.

²⁴⁶ Efendioğlu, "Velîd b. Ukbe", 43/35-36. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/121-122, 161-162. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/4-5.

de çeşitli vazifeler ifa etmiştir. Hz. Osman zamanında Kûfe valiliği yapmıştır.²⁴⁷ Sonrasında hakkında çıkan haberlerden dolayı azledilmiştir. Hz. Osman'ın katline kadar Medine'de kalmıştır. Hz. Ali ve Muâviye arasındaki muhalefette taraf olmamıştır. Rakka'da öldüğü rivayet edilir.²⁴⁸

2.10. Değerlendirme

Müellef-i Kulûb kavramıyla ilişkilendirilen Tulekâ'ya fetih sonrası yapılan savaşlarda çokça ikram ve ihstanda bulunulmuştu. Ensâr'ın haklı olarak tepkisini çeken bu durum yeni ihtidâ etmiş ve Câhiliye'den izler taşıyan topluluğun şerlerinden emin olmakla açıklanabilir. Sonuçta Arap Yarımadası'ndaki dinî ve ticarî üstünlüğü elinde bulunduran Kureyş mağlup edilmişti. Benî Abdümenâf'ın kolları Hâşim, Muttalib, Abdüşems ve Nevfeloğulları'ndan çoğu kimse bu mağlubiyet sonucu Müslüman olmuştu.²⁴⁹

Mekkelilerin Müslüman olduktan sonra ilk ciddi sınavı Huneyn Savaşı'dır. Maddî kazanç ve Hevâzin kabilesine duydukları husumetle harekete geçmiş olsalar da taşkınlık yapmamış, ihanet etmemişlerdir. Savaşın başlangıcında Müslümanların bozguna uğratılmalarından memnuniyet duyanlar olsa da ortak düşmana karşı müttefik olabilmişlerdir. Bu savaşta iki bin kişi oldukları rivayet edilsede diğer savaşlarda böyle bir sayılandırmaya rastlamamaktayız. Şahıs bazında faaliyetlerine, yararlılıklarına dair nakillere ulaşmaktayız. Kabilelerine ilişkin muhtemel çıkarımlarada bu noktada değinebiliriz. Benî Adî b. Kâ'b ve Benî Zühre'nin Mekke'nin fethinden önce, Benî Mahzûm'un Mekke'nin fethinde Müslüman olması misal verilebilir.²⁵⁰ Ebû

²⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 73-74, 274-275.

²⁴⁸ Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, ed. Adnan Demircan, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 6/101, 7/331.

²⁴⁹ Kureyş kabilesi hakkında bk. Casim Avcı, "Kureyş (Benî Kureyş)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2002), 26/442-444.

²⁵⁰ Bk. Ahmet Önkal, "Adî b. Kâ'b (Benî Adî b. Kâ'b)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1988), 1/380. Elnure Azizova, "Zühre (Benî Zühre)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2013), 44/544. Kapan, "Mahzûm (Benî Mahzûm)", 27/402-403.

Süfyân b. Harb, İkrime b. Ebî Cehil, Safvân b. Ümeyye, Cübeyr b. Mut'im gibi Kureyş'in farklı kollarına mensup önde gelen şahsiyetlerin İslâmî yaşayışı benimsemeleri ve kendi topluluklarına liderlik etmeleri önemli bir gelişmedir.

İkrime b. Ebî Cehil, Safvân b. Ümeyye, Hakîm Hizâm gibi isimlerin Müslüman olduktan sonra İslâmî hassasiyetlerle hareket edebildiklerini açıklayan çeşitli rivayetlere rastlamaktayız. Aralarında Ebû Süfyân, Uyeyne b. Hısn gibi Câhiliye döneminden izler taşıyan Tulekâ'dan kimselerin yargılayıcılıktan uzak bir disiplinle dine entegre edilmeye çalışıldıklarında belirtmemiz gerekir. Risâletin ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'e ve ilk Müslümanlara yaptıkları menfî eylemler unutulmamış olsa da dinin tanıdığı serbestiyet, uhuvvet onların tutumlarının az da olsa iyileştirilmesini sağladı. Hz. Peygamber'in insanlar arasındaki eşit ve adaletli tutumuna İslâm tebliğinin ilk zamanlarında tepki göstermişlerdir. Ancak Resulullah'ın fetihten sonrada devam eden bu tavizsiz tavrına karşı koyamayacaklarını anladıklarına şahit olmaktayız.

Resulullah İslâm'a meyillerini arttırmaya çalışmış, geçmişe dönük yargılayıcı ifadeler kullanmamıştır. Bilmeden yapmış oldukları inancını taşımakla birlikte ashâbını da bu konuda uyarmıştır. Babalarının günahlarından dolayı rencide edilmemelerini sağlamış, mutmain bir şekilde iman edebilmeleri için iyi davranmıştır. Atalarının putlara tabiyetteki bağınazlıklarını, Hz. Muhammed'in getirdiği bu dine nasıl cephe alabildiklerini Nudayr b. el-Hâris, Velid b. Ukbe gibi isimlerin sorguladıklarını görmekteyiz. Duydukları pişmanlıkla Medine'ye yolculuk eden Mutî b. el-Esved,²⁵¹ Ebû Veda',²⁵² Sehl b. Amr,²⁵³ Huveytib b. Abduluzza²⁵⁴ gibi isimleri de bu minvalde zikretmemiz gerekir.

²⁵¹ Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/103.

²⁵² Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/108.

²⁵³ Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/130.

²⁵⁴ Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/133.

Resulullah'ın terbiyesinde yetişen sahabe, Tulekâ'dan bazı kimselerin uygunsuz davranışlarını görmüş ve ikaz etmişlerdir. Bu hususta Hz. Ömer'in konuşmalarına çeki düzen vermesi konusunda uyardığı Ebû Cehm b. Huzeyfe'den,²⁵⁵ Resulullah'ın hareketlerini alaylı bir şekilde taklit eden Hakem b. Ebi'l-Âs'dan bahsedebiliriz. Dine iltica eden bu kimselerin Müslüman olduktan sonra kalplerinde su-i niyet olup olmadığı bilinmese de davranışlarına akseden olaylarla anlamlandırma yoluna gidebiliriz. Nitekim bu konuda Tulekâ'dan Ebû Süfyân, Şeybe b. Osman, Hâris b. Kelede gibi isimlerin Huneyn Savaşı'nda Müslümanlara duydukları kini ifade ettiklerine şahit oluyoruz.²⁵⁶

İslâmi yaşantıyı benimseyen, çokça ibadet edip hassasiyet gösteren Süheyl b. Amr gibi isimleri anabiliriz. Nitekim savaşlara ganimet, şan şöhret elde etme hırsıyla katılanlar bir yana gerçekten cihad şuuruyla iştirak edenler de muhakkak olmuştur. Yemame'de Hakîm b. Hazn,²⁵⁷ Abdullah b. Amr;²⁵⁸ Yermük de Nudayr b. el-Hâris²⁵⁹ gibi isimlerin şehadete yürüdüklerini bilmekteyiz. Ancak İslâm'daki önceliği, hizmetleri gözönünde olan sahabenin yaptıkları emsalsiz, faziletleri tartışılmazdır. Sahabenin kıyaslanamayacak önceliğiyle, Tulekâ'nın fazilet sıralamasına gerek duyulmadan anlaşılabilen geri kalmışlığından söz edebiliriz.

Mekke'nin fethiyle gönüllü ya da gönülsüz ihtida etmiş bu kimselerin dini taammüllerinin iyileştirilmesi yanında Tulekâ'ya çeşitli görevler verilmesi, İslâm toplumunun ahlâki olgunluğuyla açıklanabilecek bir durumdur. Müslümanların hayrına olacak işlerde liyakat sahibi kimselerin tayin edilmesi, dine kazandırma gibi gayeler bu hususta zikredilebilir.

²⁵⁵ Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/104.

²⁵⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/492-493.

²⁵⁷ Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/102.

²⁵⁸ Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/106.

²⁵⁹ Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/68-70

– İKİNCİ BÖLÜM –

İSLÂM TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİNDE TULEKÂ

A. Hz. Peygamber Döneminde Tulekâ

1. Devlet Yönetiminde

Hz. Peygamber (sas), nübüvvetinin on üç yılını Mekke'de geçirdi. Risâletini ailesinden başlayarak yakın akrabalarına duyurdu. Sonrasında Kureyş kabilesi ve diğer Arap kabilelerine tebliğde bulundu. İlk günden itibaren güçlü bir muhalefetle karşılaştı. Bu muhalefetin başında mensubu olduğu Kureyş kabilesi bulunuyordu. Hz. Peygamber'in hicretinden itibaren Medine dönemiyle de süregelen yıldırma politikaları Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesine kadar devam etti.²⁶⁰

Hz. Peygamber'in Mekke'de doğup büyümesi, ömrünün elli üç yılını bu şehirde geçirmesi ve bu şehri birçok açıdan iyi tanınması, Medine'de yürüttüğü siyasette büyük başarı sağladı. Kureyş'in gücünü kırmak için siyasî ve iktisadî ambargo uyguladı. Kureyşlilerin kervan güzergâhlarını ve ticaret hayatını iyi bilmesi, düzenlenen ilk askerî operasyonlarda etkili oldu. Bu operasyonlar tehdit, korkutma ve baskınlar şeklinde gerçekleşmiş olup son-

²⁶⁰ Elşad Mahmudov, *Hz. Peygamberin Savaşları* (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 53-54.

rasında vuku bulacak bazı savaşlara sebebiyet verdi.²⁶¹ Mekke'nin fethi bir sürecin neticesiydi.²⁶²

Mekke'yi fethettiğinde Hz. Peygamber'in Kâbe kapısına çıktığı ve kendisini dinleyen topluluğa hitaben²⁶³ “Vaadini yerine getiren, kuluna yardım eden, tek başına Ahzâb'ı hezimete uğratan Allah'a hamdolsun! Ne söylüyor? Ne tahmin ediyorsunuz?” dedi. Mekkeliler: “Hayır söylüyor, hayır umut ediyoruz. Sen asil bir kardeş ve asil bir kardeşin oğlusun!” demeleri üzerine “Kardeşim Yusuf'un dediğini diyorum ki, ‘Bugün size kınama yoktur. Allah sizi bağışlasın. O merhametlilerin en merhametlisidir.’” (Yusuf 12/92)²⁶⁴ âyetini okuyarak Mekkelileri bağışladı. “Siz serbestsiniz!” (ادْعُوا فَأَنْتُمْ الطَّغَاةُ) dedi. Resulullah'ın bu sözü hakkında Cessâs, “Ele geçirildiniz, dilediğinizi yapın” anlamında kullanıldığını ancak bunun barışa delil olamayacağını ifade eder. Bir başka açıdan “Sizi ödüllendirdim!” manasına gelebilir ki “şayet sulh olmuş olsa bu söz bir vecih olmazdı.” görüşündedir. Üçüncü olarak ise Resulullah'ın Mekke'yi fethettiği gün Süheyl b. Amr, Muâviye gibi azat edilmiş Kureyşliler hakkında söylediği bildirilmiştir. Hatta onların çocukları da “Tulekâ'nın oğulları” diye isimlendirilmişlerdir. Hz. Ömer'in de “Bu mesele -yani halifelik- Tulekâ için uygun değil, Tulekâ'nın çocukları için değil.” dediği kaydedilmiştir. Kureyşlilere ve çocuklarına ait bir adlandırma olduğu da anlaşılmaktadır.²⁶⁵ Bu hitap, Kureyşliler'in affedildiklerini gösteren önemli bir işaret olsa da Müslümanlar nezdinde kılıç korkusuyla ihtida ettikleri gerçeğini değiştirmemiştir. Birtakım kimselerin iman ettiklerini söy-

²⁶¹ Mahmudov, *Hz. Peygamberin Savaşları*, 64-65, 71-73.

²⁶² Gülgün Uyar, “Mekke'nin Fethi'nden Önce ve Sonra Meydana Gelen Olaylar Işığında Ashâbu's-Şecere ve Müellefe-i Kulûb Tanımlaması”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ocak 2020), 260.

²⁶³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah Muhammed vd. (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 7/109-110.

²⁶⁴ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/835-836. İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/411-412. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 141-144. Beyhakî, *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, 5/86-87. Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 9/199.

²⁶⁵ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 7/109-110.

ledikleri halde İslâm toplumuna aykırı güç, tutum ve siyaset içerisinde bulunabilecekleri hesaba katılmalıdır ki Müslümanlarda bu noktada temkinli davranmışlardır.

“Tulekâ” seslenişinin ilk Müslümanlar ve Mekkeliler arasındaki bariz farkları ortaya koyduğu bir gerçektir. Ancak Resulullah bu kelimeyi İslâm toplumunu ayrıştırıcı bir ifade olarak kullanmamıştır. Hz. Peygamber “Sâbikûn (es-Sâbikûn)” olarak anılan ilk Müslümanlara hoşgörülü, yumuşak tavrı yanında henüz dine yeni ihtida edenlere de aynı müsamahayı göstermeye çalışmıştır. Mekkelilerden oluşan Tulekâ kesimi çeşitli konularda fikirlerine başvurulup görev almış olsalar da topluma hükmeden eski nüfuzlarına sahip değillerdi. İslâm’a ve Müslümanlara karşı zamanında gerçekleştirdikleri menfî eylemlerin toplumun kabullenmeyişinde etkisi büyüktü. İlk sahabeler gibi önemli hizmetler gerçekleştirememiş olmaları, sadakatlerinin sorgulanması da bu etkenlerden olup Hz. Peygamber çeşitli görevler vermek suretiyle ümmete entegrasyonlarını sağlamayı amaçlıyordu.²⁶⁶ Ensâr’ın tepkisi bir yana Muhâcir’in Tulekâ’dan kimselerle akrabalığının İslâm toplumuna kanalize olmalarına katkı sağladığı düşünülebilir.

Mekke’nin fethinden sonra Huneyn ve Tâif savaşlarına katılmaları ümmete entegrasyonlarının hızlı bir göstergesidir. Aynı bir statü kazandırmadan, bütünü önemli bir parçası olmaları sağlanarak putperestliğe dönme gibi illegal uğraşlar içerisine girmeleri engellenmiştir.²⁶⁷ Resulullah’ın yeni Müslüman olmuş Ümeyyeoğulları’ndan Attâb b. Esîd’i Huneyn Seferi’ne çıkacağı esnada Mekke valisi tayin etmesi,²⁶⁸ Velîd b. Ukbe’yi Ben-î Mustalik ve Huzâa’ üzerine zekât âmili olarak görevlendirmesi ise²⁶⁹ İslâm toplumuyla bütünleşebilmelerinde örnek girişimlerindedir. Hz. Peygamber, ilk Müs-

²⁶⁶ Polat, “Kabile Reislerini İslam Toplumuna Kazandırma Çabaları”, 192.

²⁶⁷ Polat, “Kabile Reislerini İslam Toplumuna Kazandırma Çabaları”, 195.

²⁶⁸ Atar, “Attâb b. Esîd”, 4/93.

²⁶⁹ İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/4-5.

lûmanlarla aralarında bir ayırım yapmayı seçtiği kimsenin askerî ve idâri tecrübelerinden yararlanmıştı. Emevî ailesinden Ebû Süfyân'ı Necran'a, Yezîd b. Ebî Süfyân'ı Teymâ'ya, Hâlid b. Saîd'i San'a'ya vali tayin etmesi; Hâlid b. Saîd'in kardeşleri Amr b. Saîd Vâdilkurâ'da, Hakem b. Saîd Kurâ Arabiyye'de, Ebân b. Saîd ise Bahreyn el-Hatt'a yönetici olması bu kabilendir.²⁷⁰ Ayrıca Ebû Süfyân'ın oğullarından Muâviye'nin Resulullah ve Halife Ömer zamanında bazı yazışmaları kaleme aldığı rivayet edilir.²⁷¹

2. Ekonomik ve Sosyal Hayatta

İslâm'a davet sürecinde Mekkeli Müşriklerin Hz. Peygamber'e karşı çıkış nedenlerine baktığımızda; atalarına bağlılık, kabile otoritesi, Emevî-Hâşimi çekişmesi, Kâbe'nin kendilerine sağladığı itibarı kaybetme endişesi yanında ekonomik kaygıları da görebilmekteyiz.²⁷²

Huneyn ganimetlerinin dağıtımında zevî'l-kurbâ hissesini taksîm ederken kendisiyle akrabalık dereceleri aynı olan Hâşimoğulları ile Muttaliboğulları'na hisse veren Hz. Peygamber, Abdüşems ve Nevfelogulları'na pay ayırmamıştı. Bunun sebebini öğrenmek isteyen Hz. Osman'a "Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları aynı şeydir; onlar ve Cübeyr b. Mut'im Câhiliye devrinde ve İslâm'da beni terk etmediler" şeklinde cevap vermiştir.²⁷³

Mekkelilere Huneyn gününde ganimetten fazlaca pay verilmiş olması Ensâr'ın hoşuna gitmemiş, bu durumu Hz. Peygamber'e arzetmişlerdi. Resulullah, onların kalplerini İslâm'a ısındırmak için ganimetten pay verdiğini söyleyerek sebebini açıklamış, onların gönüllerini almıştı. Bu dağıtım sırasında Müslümanlar kadar, Tulekâ'dan bazı kimselerinden de kendilerine

²⁷⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *el-Muhabber*, çev. Adem Apak-Güler (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 105. Bk. Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 207.

²⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 658.

²⁷² Vehbi İmamoglu, Mekke Putperestlerinin İslâm'la Yüzleşmesi: Tarihi ve Psikolojik Süreç Analizi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* 2/6 (2009), 307-322.

²⁷³ Sarıçam, *Emevî- Hâşimî İlişkileri*, 184-185. Hadis için bk. Buhârî, "Farzu'l-humus", 57 (No. 3140).

ayrılan paydan ötürü memnuniyetsizlik yaşadıkları görülmektedir. Bunlardan biri olan Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî; Ebû Süfyân, Safvân b. Umeyye, Uyeyne b. Hısn, Akra` b. Hâbis, Alkame b. Ulâse, Mâlik b. Avf'a yüz deve verilince şiir yazarak tepkisini ortaya koymuştur.²⁷⁴ Ensâr'ın malı ikinci planda tutan faziletli tutumlarına, yeni Müslüman olmuş isimlerin ganimeti önceleyen tavırlarına burada ayrıca dikkat çekmek isteriz.

İslâm'a tâbi olan bu kimselerde görülen sosyal ve dini yaşamlarındaki iyi hasletler yanında Câhiliye döneminden izler taşıyan davranışlarda bulduklarını da görmekteyiz. Uyeyne b. Hısn bunlardan biri olup Hz. Peygamber'in evine izinsiz girdiğinde, "Ben hiçbir Mudarlı'dan (evine girerken) izin istemedim!" karşılığını vermiştir.²⁷⁵ Nitekim Câhiliye Arap bedevîsinin son Peygamber ile olan irtibatı hep gelgitler barındırmıştır. Hz. Peygamber'e karşı kaba, uygunsuz tavır ve davranışlar sergileyebilmişlerdir. Bu konuda Uyeyne b. Hısn ve Akra` b. Hâbis'ten bahsedebiliriz. Tulekâ'dan bu iki kimse Hz. Peygamber'den bir şeyler isterler. O da Muâviye'ye bu istediklerini yazmasını emreder. Akra` bu mektubu alıp sarığının içine koymuşsa da Uyeyne mektubu alıp Peygamber'in yanına gelmiştir. "Ey Muhammed! Mütelemmis'in sayfası²⁷⁶ gibi içinde ne yazdığını bilmediğim bir mektubu kavmime taşıyacağımı mı zannediyorsun?" demesi üzerine yazılan kendisine Muâviye tarafından bildirilmiş, bu sayede ikna olmuştur.²⁷⁷ Uyeyne b. Hısn'ın, Hz. Peygamber Hz. Âişe ile birlikleyken yanına girip de sarfettiği sözler kaba davranışlarına örnek gösterebileceğimiz bir diğer rivayettir. Hi-

²⁷⁴ Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 5/177-181. Bk. Nurgissa Duisenov, *Sebepler ve Sonuçlarıyla Huneyn Gazvesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 56.

²⁷⁵ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Çâbe*, 4/318.

²⁷⁶ "Sahîfetü'l-Mütelemmis" sözü Araplar arasında "ölüm fermanını elinde taşıyan kimse" anlamında darbî mesel olmuştur. Bu konu hakkında bk. Ali Şakir Ergin, "Mütelemmis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32/190-191.

²⁷⁷ Ali Dadan, "Câhiliye Bedevî Arap Zihninin Son Peygamberle İmtihani: Uyeyne b. Hısn Örneği", *İstem* 18/36 (2020): 249-250. Hadis için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Zekât", 3 (No.1629).

cab ayeti inmeden önce gerçekleşen hadisede Resulullah'a kadınların en güzelini nikahlamayı teklif etmiştir. Bu duruma hiddetlenen Hz. Âişe, Uyeyne b. Hısn yanlarından ayrıldıktan sonra onun kim olduğunu sormuş ve Hz. Peygamber: "Kavminin itaat ettiği ahmak bir adam!" yanıtını vermiştir.²⁷⁸ Resulullah Uyeyne b. Hısn, Ebû Süfyân gibi kabilesinde sözü geçen, saygın Tulekâ'dan kimselerle ilişkilerini iyi tutmuştur. Bu isimlerin İslâm toplumuyla bütünleşmeleri halinde lideri oldukları toplulukların dini kabulleri hızlanacaktı. Müslümanlar hakkında art niyet taşımayacak, insani ilişkilerinde ilerleme kaydedilecekti.

Hz. Peygamber'in iletişim kurma çabalarının sonuçsuz kaldığı durumlarda olmuştur. Tulekâ'dan bazı atıl kimselere, tolere edilemeyecek davranışlarından dolayı birtakım yaptırımlar uygulamıştır. Hz. Osman'ın amcası, Ebû Süfyân'ın amcasının oğlu Hakem b. Ebi'l-Âs'ı sürgüne göndermesi, Hz. Peygamber'in uyguladığı bu yaptırımlarından biridir. Hakem b. Ebi'l-Âs Müslüman olduktan sonra Medine'ye gelmiş,²⁷⁹ Resulullah'a karşı saygısız davranışlarda bulunmuştur. Yürüyüşünü, hareketlerini alaylı şekilde taklide yeltendiği; kapısını dinlediği ve Hz. Peygamber'in Müşrikler hakkında bazı sahâbilere verdiği özel bilgileri etrafa yaydığı ortaya çıkınca²⁸⁰ Hz. Peygamber onu Tâif'e sürmüş, ancak Hz. Osman kendi hilafeti zamanında Medine'ye geri getirtmiştir.²⁸¹

3. Dini Anlama ve Yaşamada

Hz. Peygamber iyilik, kibarlık, şefkat gibi belirgin insani niteliklerle örnek ve lider bir şahsiyetti.²⁸² Bu mümtaz şahsiyetini yeni İslâm'a girmiş kimselere olan yaklaşımında da görmektediriz. Hz. Peygamber, "Şüphesiz ben

²⁷⁸ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/414.

²⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/5.

²⁸⁰ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, 2/48.

²⁸¹ Selman Başaran, "Hakem b. Ebu'l-Âs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1997), 15/175-176.

²⁸² John Adair, *Hz. Muhammed Örneğinden Hareketle Lider*, çev. Ali Çavuşoğlu (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012), 27.

kalplerinin ısındırmak için Kureyşliler'e (bağış) verebilirim, çünkü onların Câhiliye dönemi ile bağlantıları çok tazedir." buyurmuştur.²⁸³ Onların güvenini, kalplerini kazanarak Câhiliye'de yaptıkları kötü işlere meylin azaltılması istenmiştir. Nesillerdir inandıkları atalarının dinlerine kısa bir zaman diliminde ket vurmaları beklenemeyeceğinden Resulullah'ın Tulekâ'dan kimselere yardımcı olması doğaldı. Müslümanların tutum ve davranış biçimleri yeni dine tabi olanların önyargılarını ortadan kaldıracak, kin ve düşmanlık gütmemelerini sağlayacaktı.

Resulullah'ın Tâif Muharasası'ndan Cî'râne'ye dönerken ezanı alaylı şekilde taklit eden bir grup gence yaklaşımı bu kabildendir. Mekke'nin fethedildiği yıl Müslüman olan Ebû Mahzûre ve arkadaşlarının ezanı okuyuşlarını duyan Resulullah onları yanına çağırılmış ve ezan okumalarını istemiştir. İçlerinden kalbi İslâm'a ısınmamış, Peygamber'e buğz eden Ebû Mahzûre'nin sesini çok beğenmiş, ezan cümlelerini ve bu cümlelerin kaç kere okunmasını gerektiğini öğretmiş, sırtını sıvazlamıştır. Mekke ehline ezan okumasına icâzet vermiştir. Resûl-i Ekrem'in Mekke'den ayrılmasına kadar, Kâbe'de Bilâl-i Habeşî ile birlikte ezan okumuştur. Ebû Mahzûre'nin kendi aktarımıyla, Hz. Peygamber'e karşı hoşnutsuzluğunun sona erdiği bildirilir.²⁸⁴

Kendisine zekâtтан pay düşen Müellefe-i Kulûb'un istikrar bulmayan tutumunu yine bir olay üzerinden mîsallendirebiliriz. Kâbe'de fetih günü yükselen ezan sesi ve siyahî bir köle olan Hz. Bilâl'in müezzinliği, Mekke eşrâfının hazmedemeyecekleri bir sahneydi. Bilâl-i Habeşî ezânı okurken Ebû Cehil'in kızı Cüveyriye, "Babam, Bilâl'in Kâbe üzerindeki bu seslenişini görmediği için Allah ona gerçekten ikramda bulunmuştur." dedi. Bir diğer rivayete göre de "Allah Muhammed'in şânını yükseltmiştir. Bize gelince biz

²⁸³ Buhârî, "Farzu'l-humus", 57 (No. 3146).

²⁸⁴ Murat Sarıcık, "Ebû Mahzûre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 10/179-180. İhsan Arslan, "Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber'in Tavrı", *Dinbilimleri Dergisi* 2/3 (2012), 122-123. Hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 24 (No. 15376).

de namaz kılaçağız fakat sevdiklerimizi öldürenleri de sevemiyoruz.” demiştir. Kâbe’de okunan ezanı duyan Attâb b. Esîd’in, “Allah (babam) Esîd’e ikramda bulundu ki ezân sesini duymadı. Bu işittiği onu sinirlendirirdi”; Hâris b. Hişâm “Vallâhi, onun hak yolda olduğunu bilseydim ona tâbî olur- dum” demiştir. Ebû Süfyân’ın “Ben bir şey söylemem. Şayet bir şey diyecek olursam, bu çakıl taşları bile ona haber verecektir.” gibi sarfettikleri sözlerle İslâm’ın gönüllerine henüz yerleşmediğine tanık oluruz. Hz. Peygamber’in Attâb ve Hâris’in dediklerini onlara haber vermesi üzerine şehadet edip kati surette iman ettikleri rivayet edilir.²⁸⁵

Tulekâ’nın çeşitli dinî meselelerde Hz. Peygamber’in fikrine başvurdukları bilinmektedir. Bu konuda Hz. Âişe’den nakledilen bir rivayette; bir zamanlar Resulullah’ın ev halkının yeryüzünde zelil kılınmasını isteyen Hind bnt. Utbe’nin, sonrasında Allah’tan aziz kılmasını talep ettiği görülür. Hind, kocası Ebû Süfyân’ın cimri birisi olduğunu; izinsiz malından ailesine yedirmesinde bir sakınca olup olmadığını sormuştur. Hz. Peygamber ise kendilerine iktifa edecek miktarla yetinmelerini istemiştir.²⁸⁶

Sosyal düzeni sağlamada Resulullah, İslâm’ın emirlerini ifa etmiş, cezaları tatbik etmiştir. Mevkî makam gözetmeksizin bu konudaki tavizsiz tutumu, Mekke fethi ve sonrasında da açıkça görülür. Fetih sırasında Kureyş’in itibarlı kollarından Benî Mahzûm’dan Fâtıma binti Esved’in yapmış olduğu hırsızlığa verdiği hüküm buna misaldir. Bu hususta cezadan vazgeçmesinin istenmesi, sahabi Üsâme’nin aracı olarak gönderilmesi gibi çarelerle Kureyş, onurunu kurtarmaya çalışmıştır. Resulullah geri adım atmaya- rak eski ümmetlerin akıbetinden bahsetmiş, “Şayet Muhammed’in kızı Fa-

²⁸⁵ Uyar, “Ashâbu’ş-Şecere ve Müellefe-i Kulûb Tanımlaması”, 280-281. Bk. Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/846. İbn Kesîr, *es-Siretu’n-Nebevviye*, 3/575.

²⁸⁶ Buhârî, “Kitabu’l-Eyman ve’n-Nuzûr”, 83 (No. 6641). Beyhakî, *Delâ’ilü’n-nübüvve*, 5/101. M. Yaşar Kandemir, “Hind b. Utbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1998), 18/64-65.

tıma dahi olsa elini keserdim” demiştir.²⁸⁷ Tulekâ’dan Safvân b. Ümeyye’nin mescidde yatarken başının altından ridasını çalan hırsız Hz. Peygamber’e götürmesi de bir diğer örnektir. Resulullah had cezasının uygulanmasını emretmiştir. Bunu duyan Safvân sadaka olarak bağışladığını söylese de hırsızın cezası tatbik edilmiştir.²⁸⁸

Risâletin ilk yıllarında İslâm’a düşmanca tavır alan kimselerin ihtida eden çocukları, toplumda babalarına nisbetle anılabilmişlerdir. Medine’ye geldiğinde insanların birbirlerine “Ebû Cehil’in oğlu!” diye seslendikleri İkrime b. Ebî Cehil bunlardan biridir. Hz. Peygamber duyduğunda insanları, “Ölülerine söverek yaşayanlarına eziyet eden kavme ne oluyor? Ölülerine söverek, yaşayanlara zarar vermeyin!” diyerek uyarmıştır.²⁸⁹ Atalarının ve kendi nefislerinin işledikleri suçlardan dolayı nedamet yaşayan bu kimselerin affedildikleri, İslâm’dan önceki günahların silindiğine dair birçok rivayet bulunmaktadır²⁹⁰ ve Resulullah’ın kızı Zeynep’in hicret ederken sırtına vurup torununun ölmesine sebebiyet veren, Hz. Peygamber’in öldürülmesini helal saydığı Hebbâr b. el-Esved’i bağışlaması da bu duruma misaldir.²⁹¹

Tulekâ’dan kimselerin geçmişte işledikleri günahlardan duydukları pişmanlıklar için kurtarıcı amelleri Hz. Peygamber’den öğrenmek istemeleri yılların kaybını telafi etmeye çalıştıklarının bir göstergesidir. Bu kesimin “Amellerin hangisi Allah’a daha sevimidir” sorularına karşılık Resulullah, özellikle cihad ve Allah yolunda harcama yapmalarını teşvik etmiştir. Nu-

²⁸⁷ Buhârî, “Ehâdîs’ul-Enbiya”, 60 (No. 3475). Salim Öğüt, “Fatıma bint Esved”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/226. Kapor, “Mahzûm (Benî Mahzûm)”, 27/402-403.

²⁸⁸ Zehebî, *Siyer-i A’lami’n-Nübelâ*, 2/563. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-Musannef fi’l-Ahâdîs ve’l-Âsâr (Musannefu İbn Ebî Şeybe)*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 7/307. Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 8/463.

²⁸⁹ İbn Sa’d, *el-Cuzu’l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa’d*, 329. İbn Abdilber, *el-İstî’âb*, 3/1082. İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, 4/67.

²⁹⁰ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/847. İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 6/110. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 863.

²⁹¹ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/857-858.

dayr b. el-Hâris, Safvân b. Ümeyye, Süheyl b. Amr gibi isimlere cevabı, bildiği şeylerin en hayırlısını soran İkrime'ye şehadetten sonra cihadı emretmiş olması bu hususta örnek gösterilebilir.²⁹² Tulekâ'dan bazı kimselerin ihtida ettikten sonra Allah yolunda mücadeleden geri duymayarak şerre karşı mukavemet gösterdikleri söylenebilir. Ancak aralarında dinle bağları zayıf, dünyevî menfaatleri gözetmek suretiyle cihada iştirak edenlerinde olduğunu ifade etmemiz gerekir.²⁹³

Resulullah kalplerini ısıdırmak için yaptığı harcamalar bir yana haklarında dua ederek hidayete erişmelerinde, huy ve davranışlarını iyileştirmede, liderliğin verdiği hırsı ve kibri azaltmalarında rehber olmuştur.²⁹⁴ Tulekâ'nın, Müşrik tabularını tamamıyla ortadan kaldırmış, "Abdüluzzâ" gibi uygun olmayan isimlerini değiştirmeye varıncaya kadar İslâmi hayata adapte olmaları sağlanmıştır.²⁹⁵ Dırâr b. el-Hattâb'ın, "İslâm'ı bize ikram eden ve Muhammed ile bizi nimetlendiren Allah'a hamd olsun"²⁹⁶ sözü duydukları minnet ve şükür ifadelerinden biridir.

Hız. Peygamber'in fetih günü eman vererek himaye ettiği kimselere önceki başlıklarda değinmiştik. Ümmü Hâni'nin Hâris b. Hişâm, Ümmü Hakîm'in İkrime b. Ebî Cehil için aldıkları emanla kadınlara da bu hakkın tanındığına şahit oluruz.²⁹⁷ İslâm Peygamberi'nin kadınlara tanıdığı haklar ve buna benzer uygulamaların Mekke toplumunda da tanınacağı malumdur.

²⁹² Bk. İbn Sa'd, *el-Cuzu'l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa'd*, 262, 404, 436-437.

²⁹³ Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/261. Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Kitabu's-Siyer ve'l-Megâzi*, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Daru'l Fikir, 1398/1978), 291.

²⁹⁴ Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/36.

²⁹⁵ Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/138.

²⁹⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/139.

²⁹⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/85,87.

B. Hz. Ebû Bekir Döneminde Tulekâ

1. Devlet Yönetiminde

Veda Haccı'ndan sonra Medine'ye dönen Hz. Peygamber; Üsâme b. Zeyd komutasındaki orduya Şam üzerine yürümeleri için sefer emri vermişti. Ordu sefer hazırlıklarını yaparken Hz. Peygamber rahatsızlanmış, bir süre sonra da vefat etmiştir.²⁹⁸ Vefatından sonra “Sakîfetü Benî Sâide” de Hz. Ebû Bekir'e biat edilmiş, halife seçilmiştir.²⁹⁹

Müslüman dünyasının Hz. Peygamber'den sonra hilafet meselesiyle ciddi bir sınav verdiği muhakkaktır. Asabiyet ideolojisinin vahyi benimsemiş Müslüman yapıda tamamen ortadan kalkmadığını görmekteyiz. Siyasî konjonktürde Kureyşliler'in elde ettikleri bu hak, zaman içinde sorgulanmamış ve bazı çevrelerce dinî vücûbiyet kazanmıştır.³⁰⁰

Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin ilk zamanlarında yaşanan önemli gelişmelerden biri irtidad hareketleridir. Hz. Peygamber'den sonra Arabistan'ın değişik yerlerindeki kabileler, merkeze karşı ödedikleri vergileri vermemek üzere isyan ettiler. Böylece siyasî birliktelikten çıktıklarını ilan etmiş oluyorlardı.³⁰¹ Esasen Arap Yarımadası'nın büyük kısmının Medine hükümetine bağlı olması; Medine'nin zekât ve cizyenin yanı sıra siyasî, askerî nüfuzun toplandığı bir merkez haline gelmesi, bazı kabile ileri gelenlerinin haset ve kıskançlığına sebebiyet vermiştir. Peygamber'in vefatı bu ihtiraslarını açığa vurmalarını sağlamıştır. Zekât ve sâir toplanan vergilerini, şahsî ve kabilevî menfaatlerine tahsis etme gerekçesiyle göndermedikleri düşünülebilir. Ayrıca asabiyetten kaynaklı Kureyş hakimiyeti altına girmek istememeleri ve

²⁹⁸ Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler (Hicrî 7-11. Yıllar)* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1996), 44.

²⁹⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Sakîfetü Benî Sâide”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/11-12.

³⁰⁰ Bk. Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası -Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı-* (İstanbul: Otto Yayınları, 2017), 91,98.

³⁰¹ Mehmet Azimli, “Hz. Peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülâhazalar”, *Şarkiyat / 1* (Nisan 2009): 67-80.

yeni dinin sorumluluklarının kavrayamamış olmalarıyla açıklanabilir.³⁰²

Lewis, kabilelerin Ebû Bekr'in halifeliğini kabul etmek istememe nedenlerinin putperestliğe dönmek değil, anlaşma yapmış taraflardan birinin ölümü ile daha önce yapılmış siyasî bir anlaşmanın yürürlükten kalkması olarak açıklar. Medine'den uzak kabileler bağlarını bu sebepten koparmışlardır.³⁰³ Çok sayıda Arap kabilesinin Peygamber'in vefatından sonra irtidatları, tabiiyetlerinin sathî surette olduğunu göstermiştir.³⁰⁴ Sahabe irtidat eden bu kabilelere nasıl bir muamelede bulunulacağı konusunda istişareler yapmıştır. Kimi sahabiler bu topluluklarla dinden çıkmadıkları için savaş yapılamayacağı görüşündeyse de Hz. Ebû Bekir onlarla silahlı mücadeleyi seçmişti.³⁰⁵ Müslümanlar aleyhinde yaşanan tüm bu gelişmelere rağmen Mekke, isyancı teamüller içerisine girmemiştir. Tulekâ'dan Süheyl b. Amr gibi bazı kimselerin halkı sükûnete çağırdıkları bilinmektedir.³⁰⁶

İsyancı kabilelerle girişilen savaşlar neticesinde Arap Yarımadası yeniden kontrol altına alınmış ve Medine'ye itaatleri, İslâm'a bağlılıkları tekrar sağlanmıştır. Kontrol altına alınan bu toplulukların ardından başlayan fetih hareketleri İslâm çağrısının farklı coğrafyalara ulaşabilmesinde önemli bir yere sahiptir.³⁰⁷

Hz. Ebû Bekr dönemi fetih hareketleriyle ilgili olarak Öz, "Dinden dönenlerin veya dini siyasallaştırıp Medine'nin otoritesini reddedenlerin isyanları bastırıldıktan sonra olması gerektiği üzere biriken güç dışarıya yönlendirilmiş, fetih hareketleri başlatılmıştır. Bu üç dönemi İslâm Medeniyeti açır

³⁰² Üçok, *İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, 44-45.

³⁰³ Bernard Lewis, *Tarihte Araçlar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009), 74. Bk. Adem Apak, *İslâm Tarihi Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 48-51.

³⁰⁴ Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, 67.

³⁰⁵ Azimli, "Hz. Peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar", 67-80.

³⁰⁶ Erul, "Süheyl b. Amr", 38/30.

³⁰⁷ Mahmud Şakir, *Hz. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*, ter. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993), 2/281-282.

sından özetleyecek olursak Hz. Peygamber dini tebliğ etmiş, Hz. Ebû Bekr korumuş, Hz. Ömer dünyaya duyurmuştur”³⁰⁸ demektedir.

Tehditleri bertaraf edip fetih hareketini başlatan Hz. Ebû Bekir, idâri-sosyal planda da çeşitli düzenlemelere gidiyordu. Yönetimde tecrübelerinden yararlanabileceği yardımcılar tayin etti. Tulekâ’dan kimseleri çeşitli devlet hizmetlerinde görevlendirdi. Bunlardan biri “*Fâsık kimsenin getirdiği haberin doğruluğunun araştırılması*”³⁰⁹’ni emreden âyetin hakkında indiği Velîd b. Ukbe’dir. Bir kısım şahsî hatalarından dolayı ciddi eleştirilere maruz kalsa da zekât toplama ve kumandanlık gibi görevlendirmelerde titiz davranan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in güvenini kazandığı söylenebilir. Velîd b. Ukbe, gerçekleştirdiği fetihlerle de İslâm’a önemli katkıları bulunan kimseler arasındadır.³¹⁰

Halife Ebû Bekir, devletin iç güvenliği sağlandıktan sonra Dârülharp ülkeleriyle mücadelesine devam etmiştir. Bizans’a karşı yürütülen fetih savaşlarından birinde İmparator Herakliyus’un Roma krallarına mektuplar yazmak suretiyle takviye birlikler talep ettiği haberi Ebû Ubeyde b. Cerrâh’a ulaşmış, durumu Halife’ye bildirmiştir. Hz. Ebû Bekir bunun üzerine Mekkelilerden Kureyş’in ileri gelenleriyle istişare etmiştir. Ancak Ömer b. Hattâb bu grubun fetih günü Muhâcir ve Ensâr’ın kılıçlarının korkusuyla Müslüman olduklarını hatırlatmış, Muhâcir ve Ensâr’ın bu işe onlardan daha layık olduğunu söylemiştir. Bu topluluktan nasihatte bulunmalarını istemelerinin isabetli olmadığını düşünen Hz. Ömer’e Halife Ebû Bekir hak verse de bunu ancak İslâm’a ısındırma gayesiyle yaptığını belirtmiştir. Aynı mecliste bulunan Hâris b. Hişâm, İkrime b. Ebû Cehil, Süheyl b. Amr din kardeşliği ve nesep yakınlığını öne sürerek arka planda kalmak istemediklerini açıkça

³⁰⁸ Şaban Öz, *Nebevî Medeniyet Tasarımı-Medeniyet İnşasında Nebevî Modellik-* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 19.

³⁰⁹ el-Hucûrat 49/6.

³¹⁰ Efendioğlu, “Velîd b. Ukbe”, 43/35-36.

ortaya koymuşlardır.³¹¹ Hz. Ebû Bekir, karar alırken Muhâcir ve Ensâr’dan önde gelen sahabilerin fikirlerine başvuruyordu. Ancak yeni ihtida etmiş, Tulekâ’dan kimselerin devletin karar alma mercilerinde söz sahibi olmadıkları anlaşılmaktadır. Halifenin fikirlerine başvurması belli bir amaca yönelikse de Hz. Ömer tedbirli davranmak suretiyle cesaretlendirilmemelerinden yana bir tavır almıştır.

2. Ekonomik ve Sosyal Hayatta

Kalpleri İslâm’a ısındırılmak istenen Ebû Süfyân b. Harb, Safvân b. Ümeyye, Uyeyne b. Hısn, el-Akra` b. Habis gibi isimler Arapların ileri gelenleriydiler. Resulullah, aldığı ilahi mesaj doğrultusunda bu kimselere zekât-tan pay verirdi. Müellefe-i Kulûb statüsündeki insanlar, Hz. Ebû Bekir’in hilafeti zamanında zekâttaki paylarını almak için yazı istediler ve onlara bu hak tanındı. Hz. Ömer’in yanına gelip aynı onayı vermesini istediklerinde ise; Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir’in verdiği yazıyı yırttı ve “Bu, Allah Resûlü’nün size İslâm’a ısındırmak için verdiği bir şeydi. Fakat bugün Allah dini yüceltti. İslâm’da sebat ederseniz ne âla! Aksi durumda sizinle bizim aramızda hakem kılıçtır.” dedi.³¹² Hz. Peygamber’in devlet başkanlığı vasfıyla Müellefe-i Kulûb saydığı şahıslar, bu kapsamdan çıkarılmıştır. Resulullah’ın tasarruflarına vâkıf olan Hz. Ömer, dönemin şartlarına uygun olarak içtihadta bulunmuştur.³¹³ Böylece Halife Ömer zamanında yükselen refah düzeyiyle bu kesime ayrılan pay ortadan kaldırılmıştır.

Hz. Ebû Bekir, atıyye dağıtımında Hz. Peygamber’in akrabalarına eşit muâmele eder, farklılık gözetmezdi. Hz. Ömer ise İslâmiyetteki hizmetlerini, üstünlüklerini nazara almıştı. Hz. Osman da Hz. Ömer gibi hareket etmişti. Hz. Ali de eşit muamele ederdi. Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir’in eşit muamelesi-

³¹¹ Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî, *Kitabu’l Fütûh*, thk. Ali Şîrî (b.y: Dâru’l-Edvâ, 1411/1991), 1/97-101.

³¹² Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsut* (Beyrut: Dâru’l-Mârife, 1414/1993), 3/9. Dadan, “Câhiliye Bedevî Arap Zihninin Son Peygamberle İmtihani”, 246.

³¹³ Dadan, “Câhiliye Bedevî Arap Zihninin Son Peygamberle İmtihani”, 246.

ni görünce: “Sen iki defa hicrette bulunanlar, iki kıbleye karşı namaz kılanlarla Mekke fethi günü kılıç korkusuyla Müslüman olanlar arasında nasıl eşit muâmele yaparsın?” demiş. O da: “Onlar Allah için bu işleri yaptılar”, mükâfatları da Allah yanında âhirededir. O bu kimselerin mükâfatını verecektir. Dünyâ ise bir tebligât yeridir” dedi. Hz. Ömer: “Ben, Allah’ın Resûlü’ne karşı savaşımlarla, onunla birlikte düşmana karşı savaşımları bir ve eşit saymam” demiştir. Ömer halife olunca Divan kurmuş, İslâm’a hizmeti çokça geçen ilk müslümanları farklı muâmeleye tâbi tutmuştur.³¹⁴

3. Dini Anlama ve Yaşamada

İslâm toplumunda yararlılıklar gösteren Tulekâ’dan kimseler takdir edilmiştir. İslâm’dan önceki hatalarını, suçlarını telafi etmek için uğraşlar vermişlerdir. “Allah mızrağıma Hamza ve Tufeyl’i ikram etti. Beni onların eliyle aşağılamadı” diyerek hayırlı kimseleri katledip de Müşrik olarak ölmediği için şükreden Vahşi b. Harb, Müseylimetü’l-Kezzâb’ı öldürerek şerri ortadan kaldırmıştır.³¹⁵ Kafirken Hz. Hamza’yı şehit etse de Müslüman olduktan sonra insanların en kötüsünü öldürerek büyük yararlılık göstermiştir.³¹⁶

Uyeyne b. Hısn ise Hz. Peygamber’in vefatından sonra peygamberlik iddiasında bulunan Tuleyhâ’ya tabi olmuş; onunla beraber Müslümanlarla savaşmış ve esir edilmiştir. “Ey Allah’ın düşmanı! İmandan sonra küfre mi döndün?” dediklerinde “Göz açıp kapayınca kadar Allah’a inanmadım, şimdi Müslüman oldum” demiştir ki³¹⁷ imandan sonra inkâr edip Müslümanlarla savaştığı için lanetlense de Hz. Ebû Bekir tarafından affedilmiştir.³¹⁸

³¹⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 227-228.

³¹⁵ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 6/147.

³¹⁶ İbn A’sem, *el-Fütûh*, 1/26.

³¹⁷ İbnu’l-Esîr, *Üsdü’l-Çâbe*, 4/318.

³¹⁸ İbn A’sem, *el-Fütûh*, 1/14.

İslâm coğrafyasında fetihlerle artan hareketlilik yeni şehir, bölge ve devletlerin ele geçirilmesi, Müslüman olanların çoğalmasıyla devam ediyordu. Zapturapt altına alınan yerlerin yönetimi, İslâmi usulle tedris faaliyetlerini de beraberinde getirmiştir. Nebevî ahlakla yetişen ilk nesil sahabenin insanlara bu hususta yol gösterdiği muhakkaktır. Tulekâ'dan birtakım kimseler ise zekât memurluğu, valilik, kumandanlık gibi görevleri ifa etmeye çalışmışlardır.

C. Hz. Ömer Döneminde Tulekâ

1. Devlet Yönetiminde

Hz. Ömer halifelik makamına geçtiği zaman Arap halkının zihni savaşlarla meşguldü. Savaşlar genellikle yabancı milletlerle devam ediyordu. Ebû Bekir'in halifeliği zamanında; Hâlid bin Velîd'in bayraktarlığını yaptığı İslâm ordularıyla, Arap Yarımadası'nda birlik ve düzen sağlanmıştı. Sadece atalarının milliyetçi politikalarını devam ettiren birkaç gayr-i Müslim grubun varlığından söz edilir.³¹⁹ Hz. Ebû Bekir hilafet görevine Hz. Ömer'i atadığında Muhâcirlerden biri "Sen bize Ömer'i mi seçtin?" diyerek onun şedid davrandığını ve yönetme kabiliyeti olmadığını söylemiştir. "Allah'a kavuşunca ne diyeceksin?" sözleri üzerine Hz. Ebû Bekir, "Onlar için halkın en hayırlısını seçtim, diyeceğim" karşılığını vermiştir. Zührî bu "en hayırlı kimse" için: "Mekke ehlinin en hayırlısıdır" ifadesini kullanmıştır.³²⁰

Hz. Ömer, çeşitli hizmetlerde Tulekâ'dan bazı kimselerin fikirlerine başvurmuş; devlet kademelerinde görevlendirmiştir. Kureyş'in büyüklerinden ve neseb alimlerinden olan Cübeyr b. Mu'im'den divanın tesisinde bilgi alması bu minvalde örnek gösterilebilir.³²¹ İnisiyatif kullanarak birtakım görevlere ehil gördüğü kimseleri tayin etse de şartları zorlu önemli vazifele-

³¹⁹ Philip Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev: Ali Zengin (İstanbul: Risale Yayınları, 1995), 41.

³²⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/152.

³²¹ Begavî, *Mu'cemu's-Sahâbe*, 1/516. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/570.

re Hz. Ali gibi seçkin sahabilerin görüşlerine başvurmak suretiyle karar vermiştir. Köprü Savaşı için komutan tayininde Hz. Ali, Bedir’e katılmış Muhâcir ve Ensâr’dan birini tercih etmesini söylemesi³²² hakimiyetin aslo-landa kalması düşüncesinin bir sonucu olabilir.

Fütuhatla güçlenen İslâm toplumunda, kalpleri ısındırılmaya çalışılan Tulekâ sınıfından bazı şahsiyetlere ayrılan pay ihtiyaç kalmadı gerekçesiyle kaldırılmıştı. Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi bolca ihsana kavuşmayı ümit eden Tulekâ’dan bazı kimseler bu duruma tepki göstermiştir. Bunlardan biri olan Uyeyne b. Hısn, Hz. Ömer’in danışma kurulunda yer alan yeğeni Hurr b. Kays aracılığıyla bu itirazını iletmek istemişti. Uyeyne, yeğenine Hz. Ömer’le görüşmek istediğini söylemiş, izin verilince “...Bize bol bol vermiyorsun. Aramızda adaletle hükmetmiyorsun” demişti. Hz. Ömer öfkelenerek cezalandırmak istemişse de Hurr, “Ey Müminlerin emiri! Allah Peygamberi’ne ‘*Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir.*’(el-A’râf 7/199) buyurdu. Benim bu amcam da câhillerdendir” diyerek affetmesini istemiştir. Abdullah b. Abbas’ın naklettiğine göre Hz. Ömer, Allah’ın kitabına son derece bağlı olduğundan bu âyeti duyunca cezalandırmaktan vazgeçmiştir.³²³ Halife Hz. Ebû Bekir zamanından bu yana idarî mekanizmada Ömer b. Hâttab’ın bu sınıfı önceleyen bir hâl içerisinde bulunmadığı, tavır ve tutumlarını denetim altına almaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Tulekâ’nın Hz. Ömer’le yaşadıklarından dolayı çekindiklerini, araçlar yoluyla dilek ve itirazlarını iletebildiklerini görmekteyiz.

Hz. Ömer’in hak ve görev dağılımında, Kureyş’e herhangi bir imtiyaz tanımadığı ifade edilmiştir. Bir delil mesabesinde kavminin onu Hz. Osman’a tercih etmesi gösterilebilir.³²⁴ Zühri, “...Kureyş, Osman’ı Ömer’den

³²² Bk. İbn A’sem, *el-Fütûh*, 1/135-137.

³²³ Dadan, “Câhiliye Bedevî Arap Zihninin Son Peygamberle İmtihanı”, 246-247. Hadis için bk. Buhârî, “Kitâbü’l-itisâm bi’l-kitâbi ve’s-sünneti”, 96 (No.7286).

³²⁴ Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 60-61.

daha fazla severdi. Çünkü Ömer onlara sert davranırdı...³²⁵ demektedir. Mekke ehline 'Tulekâ' olmalarından sebep atâ³²⁶ ve görev vermekten imtina ettiği rivayet edilenler arasındadır.³²⁷ Benî Hâşim kolundan başlanmak suretiyle atâ miktarları, Müslümanların İslâmiyet'i erken veya geç kabul etmeleriyle dine hizmetteki gayretlerini ölçü alınarak dağıtılmıştır. Bu hususta Hz. Ömer, "Ben, Resulullah'a karşı savaşımlarla Resûlullah'ın safında düşmanlara karşı savaşımları bir tutmayacağım" demiştir.³²⁸ Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde bunun sadece atıyyelerde değil yönetim anlayışında da yansımaları görülmektedir. Nitekim Kureyş eşrafından Süheyl b. Amr, Ebû Süfyân b. Harb Hz. Ömer'in kapısına geldiklerinde; Bedir ehlinden Suheyb, Bilâl, Ammâr buyur edildiği halde kendilerine izin verilmemesi üzerine Ebû Süfyân, "Bugün gibisini görmedim. Şu kölelere izin veriliyor da biz burda otururken dönüp bakılmıyor" demiştir. Süheyl b. Amr, "Öfkenizi yüzlerinizde görüyorum. Kendi nefsinize öfkelenin. Toplulukların davet edildikleri gibi sizlerde davet edildiniz. Onlar koşular, sizler geciktiniz, ağırdan aldınız. Vallahi sizden önce eriştikleri fazilet, kapı önünde kaybınızdan daha fazladır..."³²⁹ diyerek kendi sorumluluklarına dikkat çekmiştir. Halife Ömer'den çekinen Tulekâ davranışlarına dikkat etmeye çalışmıştır. Ebû Cehm b. Huzeife'yi garip sözlerle çok konuşmasından menetmiş olması da bu örneklerdendir.³³⁰

³²⁵ Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 60-61. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakat*, 3/47.

³²⁶ Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilâtında feyden müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya, Emevî ve Abbâsiler zamanında ise askerlerin maaşlarına verilen ad. Bu konu hakkında bk. Mustafa Fayda, "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/32-33.

³²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ahbaru Mekke*, thk. Abdulmelik Abdullah (Beyrut: Dâru Hıdır, 1414/1993), 3/57.

³²⁸ Fayda, "Atâ", 4/32-33.

³²⁹ Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 60-61. Ayr. Bk. Abdullâh b. el-Mübârek, *Kitâbü'l-Cihâd* (Tunis: ed-Dâru't Tunisiyye, 1972), 85. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Âmir Hasan Sabrî (b.y.: Matbûatu Câmi'ati'l-İmârâti'l-'Arabîyyeti'l-Muttehîde, 1426/2005), 674.

³³⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/104. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/178.

Hız. Ömer, Amr b. el-Âs, Muâviye b. Ebî Süfyân, Mugire b. Şu'be gibi kimseleri vali tayin ederken; Hız. Osman, Hız. Ali, Hız. Zübeyr, Hız. Talha, Hız. Abdurrahmân b. Avf gibi isimlere nadiren görev vermiştir. Yetkilendirdiği kimsenin ehil olması yanında denetim altında tutabilme, hesap sorma gibi sebepler gerekçe gösterilmiştir.³³¹ Merkezî otoriteyi sarsıcı bürokratik ve askerî girişimlere mahal vermemek adına da Hâşimoğulları'nı önemli görevlere getirmediğini ifade edebiliriz. Liyakat esası üzerine hareket etmiş, valilerinin birçoğunu Tulekâ'dan tayin etmiştir.³³² Seçtiği insanları en doğru biçimde istihdam etmesi siyasî ferasetinin bir delili, idaredeki muvaffakiyetinin ana sebebidir.³³³

Halife Ömer ast üst ilişkisinin devlet mekanizmasında sarsıcı hukuksuzluklara yol açmasına izin vermemiştir. Denetleme yetkisi, hesap verme prensibiyle üzerine düşeni yapmıştır. Toplumu sosyolojik açıdan iyi tanıyan, İslâm'dan önce ve sonraki hallerini bilen Ömer b. el-Hattâb, şûra ehline: "Eğer aranızda ihtilafa düşerseniz Şam'dan Muâviye b. Ebî Süfyân ve sonra da Yemen'den Abdullah b. Ebû Rebî'a gelirler. Dindeki önceliğiniz hariç faziletinizi kabul etmezler."³³⁴ Bir başka rivayette "Bu iş Tulekâ ve Tulekâ'nın çocuklarına uygun değildir. Sizler ihtilafa düşerseniz, Abdullah b. Ebû Rebî'a'nın sizden habersiz olduğunu zannetmeyin."³³⁵ demiştir. Ömer b. el-Hattâb, Şam'da ve Yemen'de vali olarak görevlendirdiği Tulekâ'dan bu kimseler hakkında tedbirli davranmış, Müslümanları bu konuda uyarıyordu. Neticede yaşanan anlaşmazlıklardan en fazla yarar sağlayacak olanların ilm-

³³¹ Mehmet Şimsir, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM/6* (Aralık 2005): 265-280. Ayr. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakat*, 2/267-269.

³³² Metin Yılmaz, "Hız. Ömer Dönemi İç Güvenliğin Teminine Yönelik Kurumsallaşma Teşebbüsleri", *Uluslararası Hız. Ömer Sempozyumu*, 1 (2018), 327.

³³³ Şibli Nu'mânî, *Bütûn Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev: Tahir Yaşar Alp (İstanbul: Hikmet-Dava-Çağ Yayınları, 1975), 2/261.

³³⁴ İbn Sa'd, *el-Cuzu'l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa'd*, 338.

³³⁵ İbn Sa'd, *el-Cuzu'l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa'd*, 339. Ayr. bk. Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', *el-Mesâilü'l-Fikhiyye mik kitâbi'r-Rivâyeteynî ve'l-Vecheyne*, thk. Abdülkerim b. Muhammed (Riyâd: Mektebetü'l-Me'arif, 1405/1985), 364-366. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/70.

i siyaset bilen Mekkeliler olduğunun farkındaydı. Halife Ömer Tulekâ'dan kimselerin yönetimde söz sahibi olmalarını istememiş, iktidar oldukları takdirde İslâm toplumuna zarar verebileceklerini öngörmüştü. Ayrıca ihdas ettiği görevlerde hukuksuzluk yaptıklarında cezalandırmış, İslâm'ın sınıf farkı gözetmeksizin uyguladığı adalet anlayışını topluma benimsetmeye çalışmıştır.

Halife'nin faziletlerini inkâr etmeyip takdir ettiği kimseler de vardır. Bunlardan biri olan Abdullah b. Erkam, Resulullah'a ve Hz. Ebû Bekir'e kâtiplik yapardı. Ömer b. el-Hattab "Allah'tan ondan daha çok korkan kimse görmedim" demiş. Onu Beytülmâl sorumlusu olarak görevlendirmiştir.³³⁶ Ümeyyeoğulları'ndan vazifesini hakkıyla yerine getiren Yezîd b. Ebî Süfyân'dan da övgüyle bahsetmiştir. Komutan Yezîd, Cezîre'nin fethinden sonra rahatsızlığı artınca durumunu halifeye bildirmiştir. Mektubu okuyan Hz. Ömer, faziletli bir kimse olup dünyaya rağbetinin az olduğunu dile getirmiştir. Yezîd'den sonra yerine Muâviye'yi gönderme kararı alan Halife Ömer'in sıla-i rahim'de bulunduğunu ifade Ebû Süfyân sevincini gizleyememiştir. Şam emirliğine tayin ettiği Muâviye'ye yazdığı mektupla Askalân ve yukarısını zaptedmesini istemiştir. Askalân fethi başarıyla sonuçlanmış, bu sayede Müslümanlar Trablus'a yönelmiştir.³³⁷

2. Ekonomik ve Sosyal Hayatta

Hz. Peygamber dönemi maddi imkanlar, İslâm tebliği yolunda sarfedilen bir araç mesabesinde olmuştur. İnfak, tasadduk, zekât, sadaka gibi unsurlar müslümanların kendi aralarında yarıştıkları hayır hüviyetinden ilerisine geçmemiştir. Devlet gelirleri ihtiyaçların giderilmesinde kullanılmıştır. Statüsü yüksek, zenginliğiyle dikkatleri üzerine çekebilecek çok sayıda kimseye de rastlanmamıştır. Ancak fütûhat; imkanların iyileşmesini, maddi re-

³³⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/75.

³³⁷ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/261-263. Taberî, *Târîhu't Taberî*, 4/289. Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkı, *Târîh*, nşr. Şükrullah b. Nî'metullah el-Kûcânî (Dımaşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, ts), 218.

fahın artmasını sağlamıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde Ridde hareketlerinden sonra artarak devam eden fetihler, Hz. Ömer zamanında hız kazanmıştır. Bizans, Sâsânî, Mısır ve Kuzey Afrika topraklarında Müslümanlar söz sahibi olmaya başlamıştır.³³⁸

Hz. Ömer toplumu sosyolojik açıdan çok iyi tanımış, kontrol altında tutmuş, vazifesine ehemmiyet göstermiştir. Müslümanları ehil, yetişmiş sahabeye yönlendirerek doğru kaynaktan doğru bilgiler edinmelerini sağlamıştır. Câbiye’de yaptığı konuşmada nasıl bir mali sistem uygulayacağını şu cümlelerle ifade etmiştir: “Kim Kur’an’dan bir şey sormak istiyorsa, Ubey b. Ka’b’a gelsin. Kim ferâiz üzerine soru sormak istiyorsa Zeyd b. Sâbit’e gelsin. Kim fıkha dair soru sormak istiyorsa Muaz b. Cebel’e gelsin. Kim de mal istiyorsa bana gelsin. Çünkü Allah beni hazine emanetçisi ve bölüştürücü kılmıştır. Ben ilk önce atiyyeleri vermeye Resulullah’ın zevcelerinden başlıyorum. Sonra ilk Muhâcirler, daha sonra Mekke’den çıkarılan, evlerimizden, mallarımızdan mahrum bırakılan arkadaşlarımdan, bundan sonra da Medine’yi yurt edinmiş ve gönülleri iman ile dolmuş Ensâr’dan başlıyorum. Kim hicret etmekte acele etmişse atiyye de ona çabuk verilecektir. Kim de hicret etmekte gecikmiş ise atiyye de ona gecikerek verilecektir. Kimse devesinin çöktüğü yerden başka şeyi suçlamasın.³³⁹ demiştir. Hz. Ömer kurduğu Divan ile İslâm’a çokça hizmet eden ilk müslümanları farklı muâmeleye tâbi tutmuştur.³⁴⁰ Medine’den başlanarak Kûfe, Basra, Suriye ve Mısır’da yaşayan bütün Müslümanlar; Hz. Peygamber’in mensup olduğu Kureyş kabilesinin Benî Hâşim kolundan hareketle divan defterlerine kaydedilerek Beytül-mâl gelirlerinin bir düzene bağlanması sağlanmıştır.³⁴¹ Bir rivayete göre Mekke’nin fethinden önce hicret eden her şahsa senede 3000 dirhem; Mek-

³³⁸ M. Bahaüddin Varol, “Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İSTEM* 6 (Aralık 2005): 203-204.

³³⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 275.

³⁴⁰ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 227-228.

³⁴¹ Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2007), 34/44-51.

ke'nin fethinden sonra müslüman olan her erkeğe 2000 dirhem tahsis etmiştir.³⁴²

Kureyş eşrafı maaş hususunda içtimaî mevkilere itibar edileceğini düşünmüşsede, Hz. Ömer İslâmiyet'e yapılan hizmetlere göre bir paylaşımında bulunmuştur.³⁴³ Ömer b. el-Hattâb'ın Mekke ahâlisine ihsanda bulunmadığı, onları Tulekâ olmalarından sebep yönetimde vazifelendirmediği anlaşılmaktadır.³⁴⁴ Devletin üst kademelerinde teşkilatlanmalarını, sosyal statü elde edip güç kazanmalarını engellediği ifade edilebilir.

Artan Müslüman nüfusuyla toplum yeniden dizayn olurken Halife Ömer, kurumsal anlamda hizmetlerine devam etmiştir. Bunlardan biri Kâbe ve çevresini genişletmesidir. Mekke de bu konuda ehliyet sahibi kimselere danışmaktan kaçınmamıştır. Harem'in sınırlarını çizme yanında Makam-ı İbrâhim'in yeri hakkında Tulekâ'nın bilgisine başvurmuştur. Tulekâ'dan Ebû Vedâ'a'nın gösterdiği ölçü kabul edilmiştir.³⁴⁵

Ömer b. el-Hâttab, Medine'de olduğu gibi Mekke'de de sosyal düzeni sağlamıştır. Bu düzeni sekteye uğratan kimseler üzerinde devlet başkanı vasfıyla yaptırım gücü uygulamıştır. Bir ihtiyacı için Muallât'a çıktığı söylenen Hz. Ömer'in, Ebû Süfyân'ın hacıların yolu üzerine ihdas ettiği yapıyı görünce kaldırmasını istemesi bu kabildendir. Halife oradan bir ihtiyacını görmek için ayrılıp geri döndüğünde uyarısının dikkate alınmadığını, o yapının yerinde durduğunu görünce bu işi yapacak kimseleri beklediğini söyleyen Ebû Süfyân'a yüklenmiştir. Kendi elleriyle evine taşımalarını istemiştir. Ebû Süfyân'ın itaat eden hali karşısında Hz. Ömer'in, "Allah'a hamdolsun. İslâm'ı ve ona uyanları üstün kıldı. Ömer b. el-Hattâb, Benî Adî b. Kâ'b'dan

³⁴² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 227-228.

³⁴³ Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/253.

³⁴⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/57.

³⁴⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/106.

bir adamken, Benî Abdümenâf'ın efendisi Ebû Süfyân b. Harb'e emrediyor, o da itaat ediyor."³⁴⁶ dediği rivayet olunur.

Tulekâ sınıfından önde gelen kimselerin itaat altına alınması uzun uğraşlar gerektirmemişti. Mekke fethi sırasında Müslümanlara gösterdikleri kısa süreli karşı koyuş ve çarpışmadan öteye ciddi mukavemet gösterememişlerdir. İslâmi mukaddesâtın farkına varanlar bir yana, değişen şartlar ve Arap Yarımadası'nda kaybettikleri hakimiyetin etkisiyle bir kabulleniş yaşadıklarını ifade edebiliriz. Hz. Peygamber'in affedici yaklaşımı, suçlarının keffaretini ödetmeden serbest bırakılmış olmaları, çeşitli ihsanlarda bulunması gibi etkenlerin dünyevî teamülleri baskın olan bu sınıfı etkilemiş olduğu görüşündeyiz. İslâmi yaşantıyı benimsedikçe bu tepkilerinin azaldığını da ifade etmeliyiz.

3. Dini Anlama ve Yaşamada

Hz. Ömer hüküm verirken önce Kur'an'a ve sünnete ardından re'ye başvurmuştur. Şûra içtihadına önem vermesi yanında re'y ile hüküm verirken faydanın elde edilmesi, zararın giderilmesi anlamında maslahatı³⁴⁷ ve sakıncalı sonuçlara götürecek mübah fiillerin yasaklanması anlamında sedd-i zerâi'³⁴⁸ ilkelerini ağırlıklı olarak uygulamıştır. Müellefe-i Kulûb'a zekât vermemesi bu minvalde örnek gösterilebilir.³⁴⁹

Tevbe suresi altmışıncı âyette bahsolunduğu üzere zekât verilecek kimseler açıklanır. Müslümanlara verilen zekâtla inançlarını kuvvetlendirmek, gayri Müslimlere verilenle de hem Müslüman olmaları hem de kötülüklerinden emin olmaları amaçlanmıştır. Bu amaçlarla uygulamaya Hz. Ebû Bekir zamanında devam edilmişse de Hz. Ömer'in hilafeti döneminde son ve-

³⁴⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/236.

³⁴⁷ Muhsin Koçak, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/51-53.

³⁴⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, "Sedd-i Zerâi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2009), 36/277-282.

³⁴⁹ Koçak, "Ömer", 34/51-53.

rilmiştir. Hz. Ömer: “Biz Müslüman olduğu için bir şey veremeyiz. Dileyen iman etsin, dileyen iman etmesin”³⁵⁰ buyurmuştur.

İslâm’a intisaplarının geç tahakkuk edişinden kederlenen Hakîm b. Hizâm gibi yeni Müslümanlar, babalarına ve büyüklerine uymanın kendilerini helake sürüklediğinden bahsederler.³⁵¹ İslâmî gayeler gütmeleri, iyiliği emretmeleri, hakkı ikame etmede yol gösterdikleri misaller vardır. Hâlid b. Hâkim, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’ı ziyaret ettiğinde cizye ödemedikleri için bazı kişileri cezalandırdığını görünce Resulullah’ın “Kıyamet gününde insanların en şiddetli azap görecekteleri, bu dünyada insanlara azap edenlerdir” hadisini hatırlattığı bildirilir. Yine aralarında Hakîm b. Hizâm, Hebbâr b. el-Esved, Nudayr b. el-Hâris, Ebû Akreb b. Huveylid gibi bazı kimselerin Medine’ye gelip yerleşmeleri; ömürlerinin sonuna kadar bu şehirde kalmalarının belli bir amaca matuf olduğu söylenebilir.³⁵²

Hz. Ömer Tulekâ’ya bilhassa idarî işlerde temkinli yaklaşmış olsa da ibadetlerini yerine getirmede onlara yardımcı olmaktan geri durmamıştır. Halife’nin Ramazan’da biraraya getirdiği Mekke halkına Abdullah b. es-Sâib’i imam seçmesi, ³⁵³ gözleri görmediği için vakit namazlarına devam edemeyen Saîd b. Yerbû’ya bir rehber tayin edişi ³⁵⁴ dini hassasiyetleri gözetme noktasında Tulekâ’ya yardımcı olduğunun göstergesidir.

D. Hz. Osman Döneminde Tulekâ

1. Devlet Yönetiminde

Hz. Osman dönemi atılımlar Hz. Ömer devrinde başlatılmış olan fetihlerin devamı ve tamamlayıcısı olarak görülür. Aldıkları toprağın genişliğine

³⁵⁰ Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhû* (Şam: Dâru'l Fıkr, ts.), 3/1954-1955.

³⁵¹ İbn Sa’d, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/52.

³⁵² İbn Sa’d, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/58, 65, 68.

³⁵³ İbn Sa’d, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/97-98.

³⁵⁴ İbn Sa’d, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/100.

kiyasla Müslümanlar az sayıda askerle karada ve denizde önemli yerler fetih etmişlerdir.³⁵⁵ Genişleyen fetih hareketleriyle birlikte servet ve ganimetlerle devlet ekonomisi güçlenmeye başlamıştı. Aile halkına ve yakınlarına karşı yumuşak huylu olan Hz. Osman, yöneticilik yapabilecek yetenek ve yeterliliğe sahip yakınlarını yönetim mevkilerine getirmişti.³⁵⁶

Hz. Osman'ın halife olması, yeni dinin menfaatlerini süratle kabul etmiş olan Mekke'nin eski oligarşik sınıfının bir başarısı olarak görülür.³⁵⁷ Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in mevki vermek suretiyle Mekkelileri kazanma gayretleri sonuçsuz kalmıştı. Halife Ömer'in Muâviye'yi Suriye'ye vali tayin etmesi bu minvalde örnek gösterilebilir.³⁵⁸ Hz. Osman kendinden önce çok çeşitli kabilelerin söz sahibi olduğu görev dağılımının aksine kendi ailesiyle sınırlandırdığı bir idarî sistem meydana getirdi.³⁵⁹

Hz. Osman, Hz. Ömer'in yönetim politikalarını bir süre devam ettirmişsede uzun soluklu bir başarı sağlayamamıştı. Hz. Ömer, Kureyş tacirleri ve Kureyşliler'in müttefiki Sakîf'in merkezi kuvveti önceleyen icraatlerini destekliyordu. Benî Ümeyye ailesinin deneyim ve becerilerinden geniş ölçüde yararlanmıştı. Hz. Osman bu desteği devam ettirmişse de izin verdiği hükmetme yetkileriyle kabilesinin devleti tekellerine almalarına neden olmuştur. Eyaletlere görevlendirilen Emevî ailesinden kimselerin otoritesi Hz. Osman devrinde artmıştır.³⁶⁰

Hz. Osman görevine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra valiliğinden azletmekle başlamıştır. Yerine Abdullah b. Âmir b. Kurey'z'i atamıştır. Bu vali Istahr, Fars, Tus, Nîsâbûr, Merv gibi şehirlerin fetihlerini gerçekleştirmiştir. Abdullah b. Âmir, Ümeyyeoğulları'ndan bazı kimseleri çeşitli vazifelere tayin et-

³⁵⁵ Mahmud Şakir, *Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, 2/507-508.

³⁵⁶ Mahmud Şakir, *Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, 2/518.

³⁵⁷ Lewis, *Tarihte Araçlar*, 84.

³⁵⁸ Lewis, *Tarihte Araçlar*, 84.

³⁵⁹ Feyza Betül Köse, "İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Hâdiselerinde Kureyşlilik Olgusu", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* - /16 (Aralık 2020): 6.

³⁶⁰ M.G.S Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayınları, 1995), 1/154-155.

miştir. Sicistan ve Kabil'in fetihlerinde Abdurrahmân b. Semüre'yi, Cüzcân şehrinin ele geçmesinde Akra` b. Hâbis'i, Belh'in alınmasında Ahnef b. Kays'ı seçmesi örnek gösterilebilir.³⁶¹ Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olanlardan biri olan Abdurrahmân b. Semüre, ilk defa akrabası Hz. Osman zamanında idarî kademedede yer almış, valilik yapmıştır.³⁶² Bunun yanı sıra Muâviye'nin, Habîb b. Mesleme Fihri'yi Ermenistan yurdunun fethinde görevlendirmesi, Kûfe âmili Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'tan askerî destek istemesi devlet yönetiminde güçlü bir aile koalisyonunun kurulduğunun göstergesidir. Ancak Velîd'in Kûfe ehliyle yaşadığı anlaşmazlıklar, Muâviye ve Ebû Zer çatışmasının yönetim ve ashâb arasında yarattığı gerginlik; mevcut halin kötüye seyri, siyasî bozulmanın sebeplerindendi.³⁶³ Hz. Osman akrabalarını ve Emevî soyundan olanları vâililiklere, yüksek memurluklara getirdiği, suçluları çabuk affettiği için devlet otoritesine büyük çapta zarar vermiştir. Bu husus onun aleyhine çalışanları çoğaltmıştır.³⁶⁴ Aslında Benî Ümeyye ailesi ihtida ettikten sonra çeşitli görevleri ifayla iktidarın yanında yer almış, itaat etmiş, yönetim cephesinden uzak kalmamışlardır. Bu, Hz. Osman zamanında yeniden başlayan hakimiyetleri adına önemli bir adımdır.³⁶⁵ Bir vazgeçiş yaşamadıklarını, doğru yerde doğru zamanda yeniden insanlara hükmedebildiklerini görmekteyiz.

Emevîler'in savaşlar sonunda ummadıkları zenginliklere sahip olmaları ve bundan da gurur duymaları, Kureys'ten olmayanları aşağı görmeleri, eski kabilecilik duygularını alevlendirmiştir. Medine etrafındaki genel otlakların Hz. Osman tarafından yalnız mirî hayvanlara ayrılması gibi sebepler

³⁶¹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/335-341.

³⁶² Ahmet Önkal, "Abdurrahman b. Semüre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/171-172.

³⁶³ Bk. İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/341-343.

³⁶⁴ Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbasîler* (Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 10.

³⁶⁵ Şaban Öz, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Siyasî Algı Değişimi Üzerine", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* -/21 (Haziran 2013): 1-28

Hız. Osman'a duyulan saygı ve bağılığı zayıflatmıştır.³⁶⁶ Sonraki yıllarda fetihlerin durmasıda kabilelere şimdiye kadar meşgul olmadıkları meseleleri derin derin düşünme imkânı vermiştir. Bedeviliğin merkezî idareye karşı olan menfî tutumu, devletin siyasi güç kaybına neden olan âmillerden biri olarak gösterilebilir.³⁶⁷ Hız. Osman dönemi yaşanan muhalif gelişmelerin yanı sıra yönetimde birtakım kışkırtıcı icraatlarda Tulekâ'dan bazı kimsele- rin dahil olduğu söylenebilir.

Hız. Osman yaşanan iç çatışmalar neticesinde valilerini kendi huzurunda toplayarak durumu muhasebe ettiyse de müsbet neticeler alamamıştır. Muâviye b. Ebî Süfyân şam'a, Abdullah b. Âmir Basra'ya, Saîd b. Âs Kûfe'ye, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Mısır'a döndü. Kûfeliler, Halife Os- man'a kendisinin ve âmillerinin kötü muamelelerini, haksızlığa uğradıkları- nı, öncekilerin sünnetine sımsıkı yapışıp Allah'tan korkmasını, zalimlerden yana olmamasını istedikleri bir mektup kaleme almışlardır. Mektupta yakın- larını döverek sürgüne göndermekten, Tulekâ ve Tulekâ'nın çocuklarını kendine sırdaş etmekten vazgeçmesini, hakkı gözetmesini istemişlerdir. Osman b. Affân'a fitneden sakındırması için nasihat etmişlerdir. Ümmetin seçkinlerini bitirip şerlilerini yönetime getirdiğini ifade ederek kınamışlar- dır. Halife'ye yakın seçkin sahabeden Talha ve Zübeyr Hız. Ömer'in, "Bu işe geldiğin vakit Benî Muayt hanedanını halkın boynuna bindirme" tavsiyesini hatırlatmışlardır. Valilerinin icaraatlerini savunmaktan geri durmayan Hız. Osman bu tutumuyla yönetime karşı muhalefeti arttırmıştır.³⁶⁸

Halife Osman, Resulullah'ın Tâif'e sürdüğu Hakem b. Ebi'l-Âs'ı Medi- ne'ye getirtmesi, resmî nüsha haricindeki Mushafları yaktırması, haksız gelir elde etmeleri, çatışma yaşadığı ashâbtan birtakım isimleri sürgüne gönder- mesi noktasında eleştirilmiştir. Halkın taleplerini yerine getirmede geç ka- lınması, kamu mallarını tasarrufta ailesine tanıdığı imtiyazlar, usulsüzlükler,

³⁶⁶ Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbasîler*, 11.

³⁶⁷ Lewis, *Tarihte Araçlar*, 85.

³⁶⁸ Bk. İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2/ 390-395.

yapılan tahkikat ve ikazların netice vermemesi gibi sebepler Hz. Osman'a muhalefetin alt yapısını hazırlamıştır. Halife'den aldıkları emanla yola çıkan Mısır halkının, kendileri hakkında yazılmış idam fermanını yakalamaları fitneyi körüklemiştir. Ümeyyeoğulları, Hz. Ali'yi bu infialin müsebbibi olarak görmüşlerdir. Umduğuna eriştiği takdirde kendisiyle mücâhede edeceklerine dair gözdağı vermeye çalışmışlardır. Hz. Ali kendisine gözdağı veren bu gruba cevaben: "...Sizler sefihlersiniz ve sefihlerin oğullarısınız. Tulekâ ve Tulekâ'nın oğullarısınız..." diyerek bu işte dahili olduğuna dair suçlamalara karşı çıkmıştır.³⁶⁹ Tulekâ'dan bazı şahsiyetler, toplumda kazandıkları itibara güvenselerde Hz. Ali gibi faziletli sahabiler tarafından eleştirilmişlerdir. Benî Hâşim'in Benî Ümeyye'ye itirazları, karşı koyuşlarında "Tulekâ" kavramını bir çatışma aracı olarak kullandığını da görmekteyiz.

2. Ekonomik ve Sosyal Hayatta

Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra "ashâb"a bakarak inanç ve yaşam biçimlerini, tavırlarını gözlemleyerek hayatlarında uygulamaya çalıştılar. Yeni nesil, Hz. Peygamber'in terbiyesinde yetişmediğinden dinin özüne vukufiyette eksikleri muhakkak olacaktı. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde ashâbın çoğunlukta olmasıyla İslâm birlikteliğinin, dayanışmasının devam ettiği görülmektedir. Ancak Hz. Osman döneminden itibaren gerçekleşen değişim sosyal ilişkileri zedelemiştir. Mekke fethi ve sonrasında Müslüman olan kimselerin fedâkârlık ve teslimiyette zaafı yaşadıkları söylenebilir. Hz. Osman dönemindeki bereketler, nimetlerin bolluğu söz konusu edilerek şu satırlar aktarılır:

"Onun zamanında insanlara gelin erzaklarınızı, bağışlarınızı alın, denirdi. Bağışlar devamlı surette üzerlerine akardı. Düşmanlardan korunmuşlardı. Aralarındaki ilişkiler güzeldi. Hayır boldu. Hiçbir mümin diğer bir müminden korkmuyordu. Hangi mümin diğeri ile karşılaşırsa kardeşlik muame-

³⁶⁹ Bk. İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2/ 403-415.

lesi görürdü. Birbirlerine ülfet edip nasihat ederler, dostça geçinirlerdi. Ancak onlara denilmişti ki: ‘İleride bazılarınız diğerlerine tercih edilecektir. Böyle bir şey olunca siz sabredin.’ Eğer Müslümanlar bu durumu gördüklerinde sabretselerdi, kendilerine verilecek bağışlar, erzak ve hayırlar bol bol yetecekti. Ama onlar buna sabredemediler. Bu nedenle ne amaçlarına ulaştılar ne de selamette kaldılar. Aksine kılıçlar İslâm ehline karşı çekildi. Ama bu kılıçları onlar kendi kendilerine çekmiş” oldular.³⁷⁰

Hz. Osman’ın idarî ve sosyal hayatta azalan itibar kaybı, ailesinden kimselerin ona karşı tutumlarına da yansımıştır. Kızını Hz. Osman’la evlendiren Uyeyne b. Hısn’ın, Hz. Peygamber hayattayken yaptığı bir davranışı, onun hilafeti zamanında tekrarlaması tepki çekmiştir. Hz. Osman evine izinsiz girmesine kızmış ve “Şayet Ömer olsaydı bunu yapamazdın!” sözleri üzerine “Ömer bize verirse zengin eder korkutursa çekinirdik.” cevabını vermiştir.³⁷¹ Uyeyne b. Hısn’ın Halife Ömer’le araları iyi olmasa da Hz. Osman’a nisbetle daha çok itibar ettiği anlaşılır.³⁷²

Diğer halifelerin ortaya koyduğu yönetim anlayışıyla Hz. Osman dönemi karşılaştırılmış, kendi toplumu tarafından eleştirilmiştir. Ümeyyeoğulları’ndan yönetim kademesinde olanlardan bir kısmı menfaatleri mucibince hareket etmişlerdir. Bazıları ise hak ve hukuka uygun hareket etmişlerdir. Bunlardan biri olan Hz. Ömer zamanında Beytül-mâl vazifesini üstlenmiş Abdullah b. Erkam, Hz. Osman zamanında da bu görevine devam etmiştir. Hz. Ömer, Beytül-mâl’den ödünç para almışsa zamanı geldiğinde iade etmesini isterdi. Halife Osman ihtiyaç duyup da hazineden borç para aldığı anda ise ödünç verileni aynı şekilde iade etmesini istemiş, ancak sert bir karşılık almıştır. Bunun üzerine Müslüman topluluğuna “İşte Beytül-mâl’inizin anah-

³⁷⁰ Varol, “Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine”, 206-207. Ayr. bk. Ebu’l-Fidâ’ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi (el-Bidâye ve’n-Nihâye)*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 7/343-344.

³⁷¹ Dadan, “Câhiliye Bedevî Arap Zihninin Son Peygamberle İmtihamı”, 247. Bk. İbnu’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, 4/318.

³⁷² Dadan, “Câhiliye Bedevî Arap Zihninin Son Peygamberle İmtihanı”, 247.

tarları!” diyerek görevinden ayrıldığını ilân etmiştir. Tüm ısrarlara rağmen vazifesine dönmeyince yerine Zeyd b. Sâbit hazine sorumlusu olarak görevlendirilmiştir.³⁷³ Bu çatışmaların çeşitli hâdiselerle devam ettiğini görmekteyiz. Amr b. el-Âs, Osman b. Affân’ın Mısır valisiyken haraç yetkileri sınırlandırılmış, bu konuda Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh vazifelendirilmişti. Birbirleri hakkında aleyhte Halife Osman’a mektuplar yazmışlar, sonucunda Amr b. el-Âs azledilmiştir.³⁷⁴ Yönetimde usulsüz yetki ve derecelendirmelelerin sosyal hayatta huzursuzluğa, gelir dağılımında eşitsizliğe yol açması muhakkaktır.

3. Dini Anlama ve Yaşamada

Hız. Osman döneminde yönetim, sosyal ve dini alanda çözümler yaşanmıştır. Yükselen refah seviyesiyle şartların iyileşmesi, toplumun zenginleşmesi dünyevileşmeyi arttırdı. Halbuki ilk Müslümanlar Hz. Peygamber’i örnek almış, zühd ve takvayla kanaatkârlığın yücelttiği yaşantılarıyla dünyaya rağbet etmemişlerdi. Değişen şartlar, iç karışıklıklar, yeni Müslümanların tamahkâr tutumu; sahabenin irşad faaliyetlerini de sonuçsuz bırakmıştır. Bu noktada yapılan uyarıların, aykırı seslerin inzibat altına alındıkları da bir gerçektir. Zenginlerin biriktirdiklerine, lükse ve şatafata karşı çıkan Ebû Zer’in Şam valisi Muâviye ile yaşadığı çatışmayı örnek gösterebiliriz.

Ebû Zer, Muâviye’nin “Yeşil Saray”ını gördüğünde “Ya Muâviye eğer bunu Allah’ın (devletin) kesesinden yaptırıyorsan bu hıyanettir. Kendi parandan ise o da israftır.” diyerek tepkisini göstermiştir. Muâviye, Ebû Zer’in halkı örgütlemesiyle aleyhine çalışmaların netice vermesinden korkarak durumu Halife Hz. Osman’a bildirmiştir. Hz. Osman, Ebû Zer’in Medine’ye gönderilmesini istemiştir. Ebû Zer, “Bu çocukları idareye getiriyor, halkın arazisini ellerinden alıp koruya çeviriyor. Mekke fethinden sonra kılıç kor-

³⁷³ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 6/74-75.

³⁷⁴ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 6/135.

kusuyla inanmış görünerek, Resulullah'ın affı ile canlarını kurtarabilenlerin çocuklarıyla iş birliği yapıyor.”³⁷⁵ diyerek Halife Osman'ı eleştirmiştir.

Müslümanların birçok konuda gösterdiği zaafiyete karşın usulsüzlüklerin engellenmeye, cezaların tatbik edilmeye çalışıldığında ifade edebiliriz. Hz. Ömer zamanında kumandanlık ve Halife Osman zamanında beş yıl süreyle Kûfe merkezli Irak valiliği yapmış Velîd b. Ukbe, içki içtiğine dair haberlerin yayılmasıyla görevden alınmış, had cezası uygulanmıştır.³⁷⁶ Yine Hz. Osman'ın hilafeti zamanında Şam'a yerleşen Vahşî b. Harb'in de burada içki yüzünden kendisine ilk had cezası uygulanan kişi olduğu bildirilir.³⁷⁷

Tulekâ'dan Velîd b. Ukbe, Resulullah zamanında yaşanan bir olayda hakkında âyet inmiş, “fasık” olarak nitelendirilmişti. Babası Ukbe b. Ebî Muayt'a Hz. Peygamber'in Bedir gününde kendisi ve çocuklarının cehennemine gideceklerini söylediği rivayet edilir. Ancak bu rivayeti İslâm'ı benimsemedikleri o güne ait bir durum olarak açıklamamız mümkündür. Tulekâ arasında yer alması, fasık olması, içki içmesi, Hz. Ali'ye karşı savaşması için Muâviye b. Ebî Süfyân'ı şairleriyle tahrik etmesi gibi hataları Şîi müelliflerce çokça eleştirilmiştir.³⁷⁸

Muhâcir ve Ensâr'dan olmasa da Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olup dine büyük hizmetler yapan pek çok ismin varlığı unutulmamalıdır.³⁷⁹ Fetih sırasında Müslüman olanlardan Abdurrahmân b. Semüre, Halife Osman zamanında Sistan valiliği yapmış; bu görevi sırasında ayaklanan Zerenc halkının isyanını bastırması ve kuşattığı Zerenc kalesi kumandanıyla yeni bir anlaşma yapmıştır. İslâm hakimiyetini güçlendirme yanında Sistan'da ilmi

³⁷⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiru ve'l-A'lâm*, çev: Muzaffer Can (İstanbul: Cantaş Yayınları, 1994), 6/34-38.

³⁷⁶ Efendioğlu, “Velîd b. Ukbe”, 43/35-36. Ayr. Bk. Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalâni, *Tehzibü't-Tehzib* (Hind: Matbaatu Daireti'l-Maarifi'l-Nizamiyye, 1326/1908), 11/142-143.

³⁷⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/148.

³⁷⁸ Efendioğlu, “Velîd b. Ukbe”, 43/35-36. Ayr. bk. İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 11/142-143.

³⁷⁹ Efendioğlu, “Velîd b. Ukbe”, 43/35-36. Bk. İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 11/142-143.

faaliyetlere ehemmiyet vermiştir. Hindistan yakınlarındaki bölgede bulunan putları tahrip etmiş,³⁸⁰ bâtil olanı ortadan kaldırmada mücadele vermiştir.

E. Hz. Ali Döneminde Tulekâ

1. Devlet Yönetiminde

Hz. Ebû Bekr'in idaresi altında fetih harekâtı, Hz. Ömer hilafeti zamanında büyük bir hız kazanmıştır. Hz. Ali devrinde ise dahili karışıqlarla durgunluk evresine girmiştir.³⁸¹

Hz. Ali'nin yönetici seçiminde Hâşimoğulları ile Ensâr'dan yana bir tercihte bulunduğunu bilmekteyiz. Apak, Hz. Ali'nin bu bürokrat değişimi politikasını geçmiş zamanda yaşadıkları mahrumiyetleri telafi etme çabası olarak değerlendirmektedir. Ona göre dönemin şartları kadar diğer kabilelerin muhalif tutumları da idarî kadronun seçiminde etkili olmuştur.³⁸²

Muâviye, Hâşimî olan Ali'ye karşı eskiden beri mevcut olup da unutulana Hâşimî-Emevî rekabetini yeniden canlandırarak Emevîleri kışkırttı. Yanında Amr ibn el-Âs, Mugire b. Şu'be, Ziyâd bin Ebîh gibi deha kimselerde vardı.³⁸³

Hz. Ali kendisine muhalefet edenlere ve tartışanlara delil getirdiği zaman sadece icmâya başvuruyor ve şöyle diyordu: "Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a taat vâcip olduğu gibi, bana taatte vâciptir. Çünkü onlara biât edenler bana da biât etti. İmâmet işi, İslâm'a ilk girenlerin, Bedir ehlinin, Muhâcirler ve Ensâr'ın hakkıdır. Tulekâ ve çocuklarının hakkı değildir."³⁸⁴ Görüleceği üzere Ali, Ömer'in kurmuş olduğu şûrâ ehlinen olmasını delil getiriyordu.

³⁸⁰ Önkal, "Abdurrahman b. Semüre", 1/171-172.

³⁸¹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 248.

³⁸² Apak, *88 Soru*, 116.

³⁸³ Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbasîler*, 19.

³⁸⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Tesbitü Delaili'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, ter. M. Şerif Eroğlu vd., haz. Hüseyin Hansu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 980.

Kâdî Abdülcebâr *Tesbitu Delaili'n-Nübüvve* eserinde; Ümeyyeoğulları'nın, Hz. Ali'nin “Bedir ehlerinden, İslâm'a ilk girenlerden, fukahâdan, zâhidlerden, velîlerden, aşere-i mübeşşereden, ağacın altında biat edenlerden ve şûrâ ehlerinden olması” gibi faziletlerini inkâr edip gizlemediklerinden bahseder.³⁸⁵ Şu halde Muâviye'nin bu faziletlere sahip olması mümkün görünmemekte, Tulekâ ve Tulekâ oğlu olmaktan öteye geçemediği anlaşılmaktadır.

Muâviye, Hz. Osman'ın şehadetini öne sürerek Hz. Ali'nin halefliğinin meşruiyetini sorgulamıştır. Karşılıklı mektuplaşmalarda birbirleri hakkında çeşitli ithamlarda bulunmuşlardır. Hz. Ali, Muhâcîr ve Ensâr tarafından şûra yoluyla imam seçildiğini, bu itirazın emre itaatsizlik ve Hak katında vebalinin olduğunu savunur. Bela ve fitneye sebebiyet verenlerle açıkça savaşacağını ilan eden Halife Ali, Muâviye için halifeliğin helal olmadığını, “şûrada yer almayan Tulekâ” olduğu gerçeğini mektuplarında dile getirir.³⁸⁶

Hz. Ali ve Muâviye arasında gönderilen mektuplar ehliyet, yetki, derecelendirme, tehdit unsurlarını içerisinde barındırmıştır. Halife'nin velayetine girmek istemeyen Muâviye, Hz. Osman'ın kanını talep ederek yönetimin meşru zeminde kurulmadığı inancını kabul ettirmeye çalışmıştır. Hz. Ali Basralılarla mücâhede ederek galip geldiğini, biat etmesini istediğini ve Hz. Osman'ın öldürülmesinde en masum kimsenin kendisi olduğunu yinelemiştir. Muâviye'ye “...Sen kendisine hilafetin helal olmadığı Tulekâ'dansın” diyerek Müslümanlar nezdindeki konumuna işaret eder.³⁸⁷ Muâviye'nin Hz. Ali'nin biat tekliflerini reddi, Halife'nin haddini bilmesini isteyerek anne babasının günahlarıyla yargılandığı “Ey ciğer yiyen kadının oğlu, Hind'in oğlu, Tulekâ'nın çocukları, Ahzab'ın çocukları” gibi hitapları, Bedir'de boz-

³⁸⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Tesbitu Delaili'n-Nübüvve*, 260.

³⁸⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Tesbitu Delaili'n-Nübüvve*, 550. Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh Ma'ruf İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. Ömer b. Ğarâme el-Amrâvî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 59/128.

³⁸⁷ Bk. İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2/506-510.

guna uğrayan ve inkar eden akrabalarının halefi olduğunu dile getirdiği mektupları³⁸⁸ savaşın fitilini ateşlemiştir.

İslâm dünyasında yaşanan muhalefetin sancılı seyrinde Tulekâ'dan bazı kimselerin birtakım emelleri doğrultusunda taraf olabildiklerini görürüz. Ya'lâ b. Ümeyye'nin Cemel Vak'ası'nda askerî teçhizatların temininde mühim rol üstlendiği, savaştan sonra Mekke'ye kaçtığı bilinmektedir. Sıffin Savaşı'nda da Hz. Ali'nin yanında yer alması değişen dengelere ayak durduğunun bir göstergesidir.³⁸⁹

İslâm dünyasının yaşadığı iç çatışmaları ve bu yaşananları panoromik çerçevede değerlendiren Öz, "Sahabe dönemi siyasî mücadelesinde kabilevî dürtüler, dinî yönlendirmelerden daha etkili olmuştur. Hz. Osman dönemi Benî Ümeyye'nin, Hz. Ali'nin ise onların yönetimini sonlandıran Benî Hâşim'in iktidarı olarak görülmesi, kabilenin etkinliğini artırmıştır."³⁹⁰ demektedir.

Muhâcir ve Ensâr'ın tabiiyeti Halife Ali'nin nüfuzunu arttırmıştır. Ancak "şüphe ve batıl" ehli denilen Muâviye ve taraftarlarının iktidar mücadelesi sonucu gerçekleşen Sıffin Savaşı, Hakem Olayı gibi vak'alarla Müslümanlar tefrikaya sürüklenmiştir. Hz. Ali Câhiliye'deki konumlarıyla evveliyatta üstün, Müslüman olduktan sonra da kazandıkları meziyetlerle de yüceltildiklerini gönderdiği mektuplarıda ifade etmiştir. Muâviye'ye "Tulekâ'nın çocukları" gibi aslını ve neslini alçaltıcı hitaplarla psikolojik ambargo uygulamıştır. Bu durum Muâviye'yi telaşlandırsa da yapacaklarından geri durmamış, müttefik arayışları devam etmiştir. Amr b. el-Âs'la kurduğu güçlü koalisyon hilafeti ele geçirmesinde önemli bir adım olmuştur.³⁹¹

³⁸⁸ Bk. İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2/531-535, 557-561.

³⁸⁹ Halit Özkan, "Ya'lâ b. Ümeyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/296-297.

³⁹⁰ Öz, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Siyasî Algı Değişimi Üzerine", 26.

³⁹¹ Bk. İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2/557-561.

2. Ekonomik ve Sosyal Hayatta

Hız. Ebû Bekir'in hilafetinin başlangıcından, Hız. Ali'nin şehit edilmesine kadar İslâm devleti birtakım unsurlar açısından gelişim göstermekteydi. İslâm, bir nesillik süre içerisinde Arap Yarımadası'nın tamamı olmak üzere Kuzey Afrika'dan Orta Asya'nın içlerine kadar yayıldı. Hız. Peygamber zamanında işleri çobanlık ve ziraat olan bu topluluğun ihtiyaçları basit, problemleri de nispeten azdı. İran ve Bizans medeniyetleriyle karşılaşma demografik, sosyolojik, kültürel, siyasî, ekonomik açıdan değişim ve dönüşümleri beraberinde getirdi. Müslümanlar siyaset ve ekonomi alanlarında şaşkırtıcı problemlerle karşılaştıklarında ani kararlarla çözümler üretmeye çalıştılar.³⁹² Tulekâ'dan bazı şahsiyetlerde bu sürecin bir parçası oldular. Hız. Osman döneminde Tulekâ arasından görevlendirilen idarî âmiller halkı tanımış, sahip oldukları yetkileri kullanarak kitleleri yönlendirebilmişlerdir. Elde ettikleri bu siyasî ve ekonomik yetkinliği, Hız. Ali döneminde de görmekteyiz.

Hız. Osman zamanında mutlak idarede söz sahibi bu kesim, Benî Hâşim'in yönetimi ele almasıyla iradesini ortaya koymuş ve karşı çıkmıştır. Şu halde Hilafet'in kendilerine Mekke ve çevresinin idaresinden çok daha fazlasını kazandırdığını anlamışlardır.

Dünyevîleşmenin tabana yayılmasıyla para, mal ve itibar sahibi olma sosyal gerçeklik kazanmıştır. İç çatışmaların Müslümanları birçok açıdan büyük zarara uğrattığını belirtmemiz gerekir. Bu noktada günümüze ulaşan rivayetlerinde taraflı tarafsız yorumlarla siyasî planda şekillenmesi mümkündür. Mevcut verilerden hareketle İslâm toplumunun tamamını kuşatan bir kaosa işaret edildiğinden bahsedebiliriz. Bu gerçeklikle Tulekâ'nın iktisadî ve toplumsal yaşamına ilişkin aktarımlara ulaşamadığımızı ifade etmemiz gerekir.

³⁹² Muhammed Esed, *İslâm'da Yönetim Biçimi* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, ts.), 24-25.

3. Dini Anlama ve Yaşamada

Hiz. Ali ve Muâviye arasında yaşanan hilafet tartışması, asırlara uzanan bir fırkalaşmayı beraberinde getirmiştir. Muâviye, Hiz. Osman'ın kanını talep ederek Hiz. Ali'nin halifeliğini meşru görmemiştir. Bu durum iki Müslüman güruh arasındaki savaşı, fitneyi ve bunun sonucunda Şîa, Hâricîlik gibi yorumları beraberinde getirmiştir.

Muâviye yönetime karşı asilik etmiştir. Hutbelerde dini maksadını açıklayarak taraftar toplamaya çalışmıştır. Ümmetin nizamını bozanlara karşı Allah'tan yardım istemesi, emniyetin yerini korkunun aldığını dinleyenlere kabul ettirmesi, kendisine giydirildiğine inandığı "onur elbisesi" (الكرامة ثوبيا) iddiası; dine dair mukaddesâtı kendi emelleri doğrultusunda kullandığının göstergesidir.³⁹³ Bu sözleri dikkate alanlar Muâviye cephesinde yer almış, Hiz. Ali ve ordusuna karşı saf tutmuşlardır.

Benî Hâşim'i Benî Ümeyye'ye karşı güçlendiren etkenlerden biri olan nübüvvet müessesini Hiz. Ali, Muâviye'ye yazdığı mektuplarla da vurgulamıştır. Resulullah'a yakınlık, aileleri, dine girmelerindeki öncelik, hizmetleri, faziletlerini öne çıkarmaya çalışmışlardır.³⁹⁴ Sıffin'de Halife Ali bir zamanlar kendisi İslâm'a davet ederken putlara tapınmaya çağıran bu güruhun fasık kimseler olduğunu söylemiştir. Bu kimselerin iftirayla ümmetin arasına ni-fak soktuklarını dile getirmiştir.³⁹⁵

Çalışmamızın bu kısmıyla alakalı rivayetlerin az sayıda ve doğrudan ir-tibatlandıramayacağımız muhteva da olması değerlendirme yapabilmemize imkan tanımamıştır. Döneme objektif açıdan baktığımızda yaşanan savaşlar, fitne olaylarından sebep Tulekâ hakkındaki bilgileri ayırt edip kritik yapabilmemiz oldukça zordur. İç savaşın toplumu şekillendirdiğini, İslâm dün-

³⁹³ Bk. Ebu'l Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, thk. Abduselâm Muhammed Hârûn (Beirut: Dâru'l-Cil, 1410/1990), 32.

³⁹⁴ Bk. Sarıçam, *Emevî- Hâşimî İlişkileri*, 270-271.

³⁹⁵ Bk. Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, 318-319.

yasının büyük bir krizin eşiğinde olduğunu anlamaktayız. Bu dönemin öne çıkan muhalifi Muâviye b. Ebî Süfyân’a dair çok sayıda iktibas yapılmış olsa da konumuzu ilgilendiren yönüyle yer vermek istedik. “İlk Dönem Emevîlerde Tulekâ” başlığı altında ilgili malumatları sıraladık. Tulekâ’dan diğer kimseler hakkında da Hz. Ömer dönemi dahil olmak üzere çeşitli savaşlarda ölmüş olmaları, olaylardan bağımsız yaşamaları, Hz. Ali ve Muâviye kavgasında tarafsız kalmaları, siyasî kırılmanın Benî Ümeyye ve Hâşimî’nden kimseleri ön plana çıkarması, zaman içinde ümmete adapte olmaları gibi sebepler kimliklerine, yaşantılarına dair bilgiler bulabilmemizi zorlaştırmıştır. Diğer açıdan yaşanan çatışmaların bilgi kaynaklarında yansıdığını ifade etmeliyiz. Siyasî görüşünü ve hakimiyetini nass’a dayandırma çabası, taraftar toplama gibi hususlarla rivayetlerin şekillendirilebildiğinden bahsedebiliriz. Bu durumda sahih argümanlara ulaşmamız, doğru analiz yapabilme şansımız azalmaktadır. Araştırmamızın bu kısmını yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden hareketle neticelendiriyoruz.

F. İlk Dönem Emevîlerde Tulekâ

Ebû Süfyân’ın gözetiminde bir siyaset adamı olarak yetişen Muâviye,³⁹⁶ fetih sırasında Müslüman oldu. Müellefe-i Kulûb’dan sayıldığı için Huneyn ganimetlerinin dağıtımında payına fazla miktarda para ve mal ayrıldı.³⁹⁷

Muâviye’nin halifeliği on dokuz yıl, yaklaşık üç ay sürmüştür.³⁹⁸ Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın hilafetinde yirmi yıl süresince Şam âmilliği yapmıştı. İdareyi ele geçirince devletin merkezini, şehirdeki nüfuzundan kaynaklı buraya taşıdı. Ailesi de zaman içinde büyüdü ve güçlenmeye devam etti.³⁹⁹

³⁹⁶ Apak, 88 Soru, 146.

³⁹⁷ İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/332-334.

³⁹⁸ Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l İşrâf*, 261.

³⁹⁹ Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya’kûbî, *Kitabu’l-Buldan* (Beyrut: Dâru’l Kütübil İlmîyye, 1431/2010), 18-19.

Yirmi yıllık valilik yaptığı eyaleti halifelik süresince en müreffeh ve en gelişmiş hale getirmeye çalıştı. Orduyu Bizans tarzında modernleştirdi ki, o güne kadar çöl savaşlarına uygun, kendi kabile reisleri tarafından idare ve sevk edilen askerî bir düzen mevcuttu. Suriye'nin fethi ona, iyi düzenlenmiş Bizans tersanelerini kazandırmıştı. O bu tersanelerde ilk İslâm donanmasını inşa etti. Divan teşkilatının iyileştirilmesi yanında ilk posta hizmetlerini kurdu.⁴⁰⁰

Halife Muâviye, savaşçı kimliğiyle değil; siyaset ve diplomaside kabiliyetleriyle ön plana çıkmıştır. Meselelerin hallinde diyalogdan ve maddi imkanlardan yararlanmış, yeri geldiğinde şiddete başvurarak etkin siyasette mühim rol oynamıştır.⁴⁰¹ Hz. Osman'ın şehadetinin Emevîler'in sonunu hazırlaması gerekirdi ki Muâviye'nin siyasî dehası sayesinde olayın seyri değişmiştir.⁴⁰² Muhalif gruplar dahil birçok kesimin Muâviye'nin halifeliğini onaylaması, İslâm toplumunda düzen ve birlikteliği sağlamıştır. Tulekâ'dan Muâviye'ye yapılan biat hakkında sorulan bir soru üzerine Hz. Âişe'nin, "Evladım, buna şaşırma! Zira mülk Allah'ındır ve onu dilediğine verir."⁴⁰³ şeklinde cevap verdiği bildirilir.

Tabii'nden Ebû Müslim, Muâviye'ye Hz. Ali'nin ilk müslümanlardan, Peygamber'in amcasının oğlu ve buna karşılık kendisinin Tulekâ'dan biri olduğunu bildiği halde niçin savaştığını sorması üzerine Muâviye: "Vallahi onunla savaşmıyoruz. Ben onun gibi Müslüman olduğumu da iddia etmiyorum. Lakin Müminlerin Emiri Osman b. Affân'ın kanı için savaşıyorum" demiştir. Bunun üzerine Ebû Müslim el-Havlânî Kûfe'ye Hz. Ali'nin yanına gelmiş ve kendisini tanımayan bu topluluk içinde "Osman'ı kim öldürdü?" diye sormuştur. Hz. Ali'nin "Allah Osman'ı öldürdü. Ben onunla beraberim" cevabı Ebû Müslim tarafından Osman'ın katlinde dahil olduğu şeklin-

⁴⁰⁰ Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, 62-63.

⁴⁰¹ Apak, *88 Soru*, 147-148.

⁴⁰² Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbasîler*, 18.

⁴⁰³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 12/469.

de anlaşılmuştur. Muâviye'nin yanına döndüğünde “Vallahi sen savaşacaksın ya da biz onunla (Hz. Ali'yle) savaşaacağız. O Müminlerin Emiri Osman'ı öldürdüğünü kabul etti” demiş. İnsanları Osman'ın kanını talep etmede teşvik etmiştir.⁴⁰⁴ Muâviye, Halife'ye muhalif kesimi çeşitli vaatlerle kazanarak taraftar toplamaya devam etmiştir. Hz. Ali'nin kardeşi Akıl b. Ebî Tâlib'de bu isimlerden biridir. Muâviye'nin kimin daha hayırlı olduğu sualine karşılık Akıl politik bir cevap vermiştir. Kardeşinin dinini dünyasına tercih ettiğini, Muâviye'nin ise dünyasını dine tercih ettiğini söylemiştir. Kardeşinin daha hayırlı olduğunu ikrar etse de Muâviye'den gördüğü faydayla onun safında yer almıştır.⁴⁰⁵

Muhalliflerini ikna edici yaklaşımlar sergileyen Muâviye: “Halk kılıçtan daha çok sözle idare edilir” sözü yanında “Hâşimî ehl-i beyti de dahil en katı vakalar bile bağışlarla, ihsanlarla kazanılır. Bu konuda savaşa başvurmak kesinlikle daha pahalıya mal olacaktır.” diyordu.⁴⁰⁶ Muâviye'nin bu sözlerini iktibas eden Tarihçi Philip Hitti, Hz. Peygamber'in de kalplerin İslâm'a ısınması için bir çare olarak aynı tekniğe başvurduğuna dikkat çekerek Tevbe suresi altmışıncı âyeti sözlerine ekler.⁴⁰⁷

Kabileler arası hizipleşmeler, toplumun bazı kesimlerinin yönetimden uzaklaştırılması, cahiliyye dönemi alışkanlıklarının yönetime yansıtılmaya çalışılması, yönetimin güçlü kabileler arasında oyuncak haline getirilmesi,

404 Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbarü'l-Hulefâ*, thk. Seyyid Aziz Bek (Beyrut: Müsسساتü Kutubî's-Sikafiyye, 1996), 2/536-537. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*- Hz. Peygamber ve Halifeler, ter: Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 435.

405 Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 2/73.

406 Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, 67-68

407 Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, 67-68. “Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah'ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.” (et-Tevbe 9/60).

toplumun bazı kesimlerinin hor görülerek bazılarının imtiyazlar elde etmesi hilafet kurumu üzerinde çok yönlü ama olumsuz etkiler bırakmıştır.⁴⁰⁸

G. Tefsir-Hadis Metinlerinde Tulekâ

1. Tefsir Metinlerinde Tulekâ

Tulekâ'dan bazı şahsiyetlerin İslâm Tarihi kaynakları kadar tefsir, hadis kitaplarında da çeşitli rivayetlere konu edildiğini görmekteyiz. Bunlardan biri olan Cessâs adı geçen eserinde: “*Haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimseler*”; “*namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emrederler ve kötülükten alıkoymaya çalışırlar*” (el-Hac 22/40-41) âyetinin muhahatabı kimselerin hicret edenler ve yeryüzünde kendilerine güç kazandırılan Hulefâ-yi Râşidîn olduğunu dile getirir. Bu sahâbilerin İslâm ümmetine imamlık yaparak farzları yerine getirdikleri, Allah'ın emirlerini ikame etmeye çalıştıklarını ifade eder. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali'yi saysa da Muâviye'nin onlardan olmadığını belirtmiştir. Onun “*Haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimseler*” âyetinde geçen hicret edenler vasfını taşımadığı, bilakis “Tulekâ”dan sayıldığını söylemiştir.⁴⁰⁹

Tulekâ'dan kimselerin gelen vahyin nüzûl sebebinin bizzat kendisi olduklarını gösteren rivayetler müfessirler tarafından yorumlanmıştır. Âmir'e *عَنْكَ بَعْدَ ذَلِكَ نَبِئٌ* (el-Kalem 68/13) âyetinde geçen “Zenim”in ne olduğu sorulduğunda “Kendisinde soysuzluk, alçaklık, düşmanlık vb. şekilde bir şer bulunup bununla ma'ruf olan adamdır” demiştir. Bu kişinin Sakîf kabilesinden ve Tulekâ'dan Ahnes b. Şerîk olduğunu rivayet eder.⁴¹⁰ Yine “*İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidiye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan*

⁴⁰⁸ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş* (Konya: Öykü Yayınları, 2005), 158.

⁴⁰⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdusselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâri'ü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 3/320-321.

⁴¹⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/79.

yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır.” (el-Bakara 2/184) âyeti Tulekâ’dan Kays b. es-Sâib hakkında nâzil olmuştur. Ramazan ayında oruç tutamadığı için fidye vermiştir.⁴¹¹

Mekke’nin fethinde Müslüman olduğu rivayet edilen Ümmü Hânî hakkında da Resulullah’ın ona evlenme teklifinde bulunduğu aktarılmıştır. Ancak çok sayıda çocuğu olduğunu dile getiren Ümmü Hânî özrünü beyan etmişti. Sonrasında evlenme teklifini kabul etmişse de “Ey peygamber! Mehirlerini verdiğin eşlerini, Allah’ın sana ganimet olarak verdiği câriyelerini, seninle birlikte hicret eden amca kızlarını, hala kızlarını, dayı kızlarını, teyze kızlarını sana helal kıldık.” (el-Ahzâb 33/50) âyeti nâzil olunca hicret etmediği için Hz. Peygamber nikahı altına alamamıştır. Bu durum Ümmü Hânî tarafından nakledilmiş, Tulekâ olmasından sebep gerçekleşemediğini dile getirmiştir.⁴¹²

İhtida eden Tulekâ’dan kimselerin çeşitli pozisyonlarda görevlendirilmiş olmaları ümmetin yaşantısına entegre olmalarını sağlamak, kalpleri İslâm’a ısındırılmak suretiyle Câhiliye ile bağlantılarını zayıflatmaktı. Resulullah’ın müsamahakâr tavrına karşın şartları zorlayan, mücadele etmek durumunda kaldığı kimseler de olmuştu. İlk Müslümanlarla da çeşitli tartışmalar yaşayanlar vardı. Hz. Ali ve Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt hakkında Resulullah hayattayken geçen hadise de Velîd’in “Benim silahım seninkinden daha keskin, ben senden daha iyi konuşurum, birlik arasında daha çok yer doldururum” demiştir. Hz. Ali “Sen bir fasıksın!” cevabını vermiştir.⁴¹³ Bu tartışmalar sonrasında inen “İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirler.” (Secde 32/18) âyetiyle mümin ile fasık kimsenin bir olmadığı anlaşılır. “Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için, yoldan çıkmışın biri size bir haber

⁴¹¹ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 6/99.

⁴¹² Tirmizî, “Tefsîrul Kur’an”, 44 (No. 3214). Ebu’l-Kasım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *Mu’cemu’l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 24/13. İbn Sa’d, *et-Tabakat*, 8/121.

⁴¹³ İbn A’sem, *el-Fütüh*, 1/495-497. Ayr. bk. Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu’s-Sahâbe*, 2/610.

getirdiğinde doğruluğunu araştırın.” (el-Hucurât 49/6) âyetindeki ‘fasık’ nitelemesiyle Tulekâ’dan Velid b. Ukbe’nin kastedildiğini düşünürsek yukarıdaki rivayetle bu âyeti ilişkilendirebiliriz.⁴¹⁴ Ebû Zer’in Rebeze’de Muâviye ile “Altın, gümüşü yığıp Allah yolunda harcamayanlar var ya...” (et-Tevbe 9/34) âyeti üzerinde yaşadığı ihtilafı da bu hususta zikredebiliriz. Âyetin Ehl-i Kitab hakkında indiğini söyleyen Muâviye’nin cevabına karşın Ebû Zer, hem Müslümanlar hem Ehl-i Kitab hakkında indiği görüşünü savunmuştur.⁴¹⁵

Kur’an-ı Kerim’in ilk muhatabları, İslâm dininin muhtevasına vakıflardı. Resulullah gibi ‘düşünen’, ‘davranan’, ‘yaşayan’ sahabenin⁴¹⁶ özü kavradıklarını, koşulsuz itaat ettiklerini ve batıl bir hükme itiraz edebilecek dirayette yetiştiklerini ifade edebiliriz. Resulullah’ı risâletin ilk yıllarından itibaren yalnız bırakmayan sahabenin, yeni Müslüman olmuş kimseleri çeşitli konularda uyardıkları da bu hassasiyetle alakalandırılabilir. Yaşanan fikrî atışmalar, Hz. Peygamber’in hakemliğinde sonuca bağlanmıştır.

Tulekâ’dan Hişam b. Hâkim’in Furkân suresini Resulullah’tan işitmediği şekilde namazda okuduğunu duyan sahabe Hz. Ömer’in hiddetlenmesi bu duruma misaldir. Meseleyi Hz. Peygamber’e ilettiklerinde, her ikisinin nazil olduğu üzere okudukları teyit edilmiştir. “Bu Kuran yedi harf üzere indirildi. Kolayınıza geleni okuyun”⁴¹⁷ cevabını almışlardır. Kıraat ilmine vakıf olan Hz. Ömer, ilimde üstün meziyetleri olan sahabilerden Ebû Zer ve Hz. Ali’nin daha önce Hz. Peygamber’den işitmedikleri nakilleri sorgulamaları doğaldır.

⁴¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’u li-Ahkâmi’l-Kur’an* (Kahire: Daru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1384/1964), 14/105-106.

⁴¹⁵ Adnan Demircan, *Tematik İslam Tarihi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 111.

⁴¹⁶ Şaban Öz, *Siyer’e Giriş* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 53.

⁴¹⁷ İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 185. Hadis için bk. Buhârî, “Fedâilu’l Kur’an”, 66 (No. 5041).

Tebliğin son yıllarına yetişen bu sınıf; İslâm'ı öğrenmeye, anlamaya, yaşamaya çalışmışlardır. Resulullah'ın getirdiği ilahi vahyin ilk muhatapları olan bu topluluk, küfürlerinde inad etmişse de fetihle hak olana tabi olmuş, dinin gereklerini yerine getirebilme çabasında olmuşlardı. Bunun yanı sıra inen âyetleri aralarında müzakere edebildikleri, Hz. Peygamber'e hiç çekinmeden bazı suallerini iletebildiklerini söyleyebiliriz. Ebû Hüreyre “*es-salâtü'l vustâ*”yı Resulullah'ın evinin avlusunda müzakere ederlerken, yanlarında Mekke'nin fethi günü Müslüman olmuş, Ebû Hâşim b. Utbe'nin olduğunu söyler. Bu konuda cesur bir adım atarak Hz. Peygamber'den ikinci namazı olduğunu öğrenmiş, yanındakilere haber vermiştir.⁴¹⁸ Nitekim Ya'lâ b. Ümeyye, Hz. Ömer'e: “*Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin sizi gafil avlamalarından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.*” (en-Nisâ 4/101) âyetinde geçen namazı kısaltarak kılmakla alakalı fikhî bir soru yönelmiştir.⁴¹⁹ Şu halde sahabilerden de nâzil olan vahye dair malumat elde etmek istemişler, görüşlerinden istifade etmişlerdir.

2. Hadis Literatüründe Tulekâ

Mekke'nin fethiyle beraber yeni Müslüman olan kimseler hakkında zikrolunan rivayetler yanında Hz. Peygamber'den bizzat nakilde buldukları aktarımları da vardır. İlk nesil sahabenin ulaştıkları mümtaz konuma sahip olamasalar da kendilerinin de içinde bulunduğu, dine hizmetlerin belirleyici olduğu hiyerarşik bir sıralamada “Tulekâ” vasfıyla yer edinmişlerdir. İslâm alimleri hizmetlerine binaen çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴²⁰

Mekke'nin fethedildiği yıl Müslüman olan bu grubun Câhiliye döneminden izler taşıdığı malumdur. Huneyn seferi sırasında, çıktıkları savaş-

⁴¹⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/42-43

⁴¹⁹ Sarıçam, Hz. Ömer, 202-203. Hadis için bk. Müslim, “*Salatü'l-Müsafirîn*”, 4.

⁴²⁰ Mahmut Demir, *Fezâilu's-Sahâbe Rivayetleri Bağlamında Şîh-Sünnî İhtilafının Hadis Rivayetine Yansımaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 80.

larda kutsal saydıkları, silahlarını üzerine astıkları, altına uğradıkları bir ağacın varlığından bahsederler. Hz. Peygamber’den silahlarını asabilecekleri bir ağaç tayin etmelerini isterler. Resulullah yeni Müslüman olmuş bu topluluğa Hz. Musa’nın kavmini örnek gösterip nasihatte bulunmuştur.⁴²¹

Tulekâ’dan kimselerin Hz. Osman dönemiyle iltifat görmeye başlaması, hitap ve nitelermelerle birtakım rivayetlere de yansımıştır. Kim daha faziletli sorusu İslâm’a hizmet yönünden ölçülüp çıkarımlarda bulunulmuştur. Hiç şüphesiz bu derecelendirme Hz. Ali ve Muâviye’nin lehlerinde ya da aleyhlerinde kullanabilecekleri bir girizgâh haline gelmiştir. Beyhâkî, İmam Ahmed’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Halifeler şunlardır: Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali. Kendisine: “Ya Muâviye hakkında ne dersin?” demeleri üzerine şu cevabı verdi: “Ali’nin zamanında halifelige Ali’den daha layık bir kimse yoktu. Allah, Muâviye’ye rahmet etsin.” demiştir. Muhaddis Ali b. el-Medinî ise, Süfyân b. Uyeyne’den “Ali’nin halifelik için kusur sayılabilecek bir özelliğini görmedim. Muâviye’nin de Ali ile halifelik hususunda çekişmesine sebep olacak bir özelliğini görmedim.” dediğini nakletmiştir. Muâviye’nin hakkı hiçe sayarak hareket etmesi, Hz. Ali’ye adavet göstermesi eleştirilmiştir. İbn Abbas’ın Ali’nin arefe akşamı telbiye getirdiğini işitmesi üzerine telbiye getirmeye son vermesi bu kabildendir. Seleften birçok alime de sorulan ikisi arasındaki bu husumete İmam Ahmed b. Hanbel’in, “Onlar geçmiş birer ümmettir. Kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız da sizedir. Onların yapmış olduklarından sorumlu değilsiniz.” (el-Bakara, 2/141) âyetini okuduğu rivayet edilir. Evza’den nakledilen nakillerde Ali’nin Muâviye’den önce Müslüman olması hasebiyle Muâviye’nin daha üstün olamayacağı görüşü hakimdir.⁴²²

Hz. Peygamber teşrî hükümler ortaya koymuş, muğlak ifadelere açıklık getirmiştir. Çalışmamızın birinci bölümünde ele aldığımız Müellefe-i

⁴²¹ Arslan, “Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber’in Tavrı”, 141-142. Ayr. bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36 (No. 21900).

⁴²² İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi (el-Bidâye ve’n-Nihâye)*, 8/218-220.

Kulûb'a bu hususta değinebiliriz. Tulekâ kavramıyla ilgili ilişkisinden hareketle ganimet olarak ele geçirilenler hakkında: "...*Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah her şeye kadirdir.*" (el-Enfâl 8/41) buyurulmuştur. Âyette geçen "*Zilkurbâ*" ile kastedilen Hz. Peygamber'in akrabaları olup Hâşimoğulları ve Muttaliboğullarıdır. Kureyşlilerin hepsi onun akrabaları olduğu halde, Muttaliboğulları bu hisseye dâhil edilmiş; ancak Abdüşems ve Nevfeloğulları'na bu paydan verilmemiştir. Şâfiî, Hz. Peygamber'e Şi'b ablukasından önce ve sonra yardım etmelerinden sebep olduğunu belirtir. Hz. Peygamber'in ailesinden olup Mekke'nin fethinde Müslüman olmaları nedeniyle bu hissenin verilmemiş olduğu anlaşılır.⁴²³ Benî Ümeyye, Hz. Peygamber'in akrabası olma şerefine nail olan kendilerine gelir tahsis edilmiş zümreden değildir. Onlar Huneyn'de kendilerine çokça ganimet verilen Müellefe-i Kulûb'a dahil edilmişlerdir.⁴²⁴

⁴²³ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 184-185. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Kitâbü'l-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990), 4/ 154.

⁴²⁴ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 188. Hadis için bk. Buhârî, "*Kitabü'l Meğâzi*", 64 (No. 4330).

– SONUÇ –

“Azat edilmiş, serbest bırakılmış” anlamında kullanılan Tulekâ kelimesinin, Mekke’nin fethinde Kureyşliler’e hitaben söylenmesinin ardından terim manası kazandığı ifade edilir. Hz. Peygamber’in tebliğinin Mekke döneminde yeni dine gösterdikleri direnç tabiiyette gecikmelerine sebebiyet vermiştir. Fethin o toplumda yarattığı infial, Resulullah’ın genel af ilan edilişiyle yerini sükûnete bırakmıştır. Kalplerini İslâm’a ısındırmak, kötülüklerinden emin olmak, Müslüman toplumuna adapte olabilmelerini sağlamak için valilik, zekât âmilliği, müezzinlik, kumandanlık gibi çeşitli görevlerde vekâlet etmişlerdir.

Mekke’nin fethi İslâm dünyasında yeni bir açılımın yanında Hz. Peygamber’in hitabı ile yeni bir sınıfın ortaya çıkması demektir. Resulullah şehirlerini ele geçirip mallarına el koyabilir, yaptıklarına karşılık cezalarını tatbik ederek köle yapabiliyordu. Ancak fetih hazırlıklarından itibaren Resulullah’ın böyle bir amaç içinde olmadığını anlıyoruz. Kendini dinleyenlere “Siz Tulekâsınız!” (Serbestsiniz!) diyerek büyük bir salahiyet tanımıştı. Gerek Müslümanların gerek Mekkelilerin tanınan bu serbestiyet karşısında şaşırılmaları, kanaatimizce affedileceklerine dair büyük bir beklenti içerisinde olduklarını göstermektedir. Kaçmak ya da kalmaktan başka seçeneği olmayan Kureyşliler’in çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini anlıyoruz. İslâm tebliğinin son on yıl içerisinde Arap Yarımadası’nda güçlü bir ivme kazanmış olmaları ile çarelerinin tükendiğini biliyor olmalıydılar. Yıllarca Kâbe’nin hizmetkarlığını yapanların Müşrik oldukları için uzaklaştırılmaları katlanamayacakları bir durumdu. “Allah’ın kendilerine nimet verdiği kim-

seler” den olan Kureys’e Hz. Peygamber, affetme gibi iyi bir gösterge sunmuşken itiraz etmeleri mümkün değildi. Bu kesime yapılan muamelelerin yargılayıcılıktan uzak, İslâmi hoşgörüyü şekillendiğini ifade edebiliriz.

Hız. Peygamber’in -direniş gösterenlere karşılık vermek dışında- kan dökmeden Mekke’ye hâkim olması, mal mülklerine el koymayıp şehir halkını esaret altına almadan serbest bırakması affediciliğine dair önemli bir misaldir. Nitekim Hz. Peygamber’in fetihle dünyalık adına hiçbir şey talep etmeden Medine’ye dönmesi, Mekke’nin kudsîyetine uygun hareket ettiğini gösterir. Ayrıca bu durum Tulekâ’nın nübüvvet krallık(saltanat) gibi bir mâna ve misyon yüklemelerine engel olmuştur.

Her topluluğun kendi içinde bir takım siyâsî, iktisâdî emelleri olabilmektedir. Tulekâ’dan olan belli başlı kimselerin bu emelleri taşıdıklarını söyleyebiliriz. Resulullah bu kesim için istihdam arayışında olmamış, çeşitli imtiyazlarla ümmete adapte olmalarını sağlamıştı. Hz. Peygamber’in Tulekâ’dan Ebû Süfyân, Uyeyne b. Hısn gibi isimlerin tepkilerini, tavırlarını, muhalefetlerini biliyor olmasına rağmen verdiği çeşitli yetki ve sorumlulukları örnek gösterebiliriz. Yine Cirâne’de Ensâr’ın tepkisini çeken ganimet dağıtımında kalplerini İslâm’a ısındırmak, kötülüklerinden emin olmak Müslüman toplumuna adapte olabilmeleri şeklinde Tulekâ’nın “Müellefe-i Kulûb” kavramıyla irtibatını ortaya koyan hadiseye şahit olmaktayız.

Hız. Peygamber Tulekâ sınıfına ganimet payından yaptığı bağışlarla, görevlendirmelerle yetkinlik kazandırmamış olsa da Ensâr Tulekâ’nın sahip olduklarına tepki göstermiştir. Resulullah mâna ve maksadını açıklamak suretiyle yatıştırıcı rol üstlenmiştir. Bu müsamahakâr tavır devam ettirilmeye çalışılsa da ilk Müslümanların bir zamanlar kendilerine yapılan menfi eylemleri unutmadıklarını ifade etmeliyiz. Alınan tavrın karşılıklı olduğunu belirtmeliyiz. Nitekim Ümeyyeoğulları’nın Bedir Savaşı’nda ailelerinden öldürülen kimseler hakkında Hz. Ali’yi suçlayarak hilafetine cephe aldıklarına şahit olmaktayız. Emevî Hâşîmi ilişkileri, nübüvvetin ardından Mek-

ke'nin fethiyle yeni bir ivme kazanmıştır. Ancak nesillerdir süregelen hasmane ilişkinin barışla neticelenmesi mümkün olmamıştır.

Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer'in Müellefe-i Kulûb dahilinde Tulekâ'dan kimselere bağışlarda bulunduğu, çeşitli yetki ve görevlendirmelerle tecrübe-lerinden yararlandığı bildirilmiştir. Hız. Peygamber'in dini maksatlarla toplum düzenini devam ettirme çabasında olduğunu görürken; halifelerin idarî ehliyete sahip Tulekâ'dan kimseleri yönetimde, askerî alanda istihdam ettiklerini söyleyebiliriz. İstışare de ilk Müslümanların görüşlerine başvurulmuş, fiiliyata geçirmede ihtida eden Müslümanların deneyimlerinden faydalanılmıştır. Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer bu sınıfı yetkilendirme de iltimas göstermemiş, denetim ve kontrollerle itaat altında tutmuşlardır. Halife Ömer'in bu gruptan liyakatli kimseleri atamak suretiyle hiyerarşik düzen kurmalarına imkân vermediğini de ifade etmemiz gerekir.

Kültürel entegrasyon, dünyevileşmenin artan fetihlerle İslâm toplumu üzerindeki izdüşümleri, Hız. Osman döneminde belirgin bir hal almıştır. Tulekâ'nın önde gelen isimleri, son dönem Hulefâ-yi Râşidîn yapısında faal roller üstlenmişlerdir. Öne çıkan bu yapının dine sonradan iltica etmeleri, İslâm dininin inceliklerine vâkıf olmamaları, dünyevî kaygılar taşımaları tanıştıkları yeni topluluklara entegrasyonlarını hızlandırmıştır. Sahabeyle aralarında Resulullah'a yakınlık, bakış açıları, hayat tarzları, fikriyat açısından da belirgin farklılıklar göze çarpmaktaydı. Fetih sonrası uyumlu olma-ya, askerî ve idâri alanda hizmet etmeye, sosyal ve dinî hayatta iyi bir Müslüman olmaya çalışan bu topluluktan birtakım kimselerin iki taraflı siyaset uygulamış olabilecekleri de hesaba katılmalıdır. Allah yolunda yapılan cihadla, ganimet uğrunda verilen mücadelenin safları değıştirdiğı muhakkaktır. Bu anlayışta olup da nüfuz sahibi olan Tulekâ'dan bazı şahsiyetlerin İslam toplumunun geneline hitap eden bir dönüşümün parçası olduklarını ifade edebiliriz. İlerleyen zamanlarda devletin karar mekanizmasında Muhâcir ve Ensâr'ın önceliğini yitirdiklerini söyleyebiliriz.

Araştırmamız neticesinde Hz. Osman dönemi itibariyle faziletli olan sahabe yerine “Ahzâb’ın çocukları, talik oğlu talik” şeklinde taltif edilen kimselerin devlet yönetiminde söz sahibi olduklarını gördük. Tulekâ’dan kimseleri itibarsızlaştırma, had bildirme gibi sebeplerden mütevellit bu hitapların kullanıldığını söyleyebiliriz.

Mevcut verilerden hareketle Tulekâ sınıfının tarih sahnesindeki konumuna işaret etmeye çalışsak da hangi kabileden toplamda kaç kişi olduğuna ilişkin net bir bilgiye ulaşılmış değildir. Ancak satır aralarında Mekke’nin fethinden önce ya da sonra Müslüman oldukları şeklinde değerlendirmeler olduğunu ifade edebiliriz. Benî Adî b. Kâ’b oğullarının Mekke’nin fethinden önce, Benî Mahzûm’un fetihle birlikte Müslüman olduğu bu çıkarımlardan-
dır. Huneyn Savaşı’na Tulekâ’dan iki bin kişinin katıldığı rivayet edilmektedir. Huneyn sonrasında yapılan birçok savaşta Tulekâ’dan bazı şahsiyetlere rastlasakda belirgin bir sayı veremiyor, varsayımlardan öteye geçemiyoruz.

Araştırmamızda Tulekâ sınıfından kimseleri sadece Ümeyye ailesi özelinde değerlendirmemeye çalıştık. Bu sayede Kureyş’in diğer kolları hakkında sunulan rivayet, yorum, tespitlere yer vererek konudan uzaklaşmamış olduk. Emevî-Hâşimi çekişmesine zemin hazırlayan birtakım hususlar çalışmamızda yer alsa da İslâm toplumundaki radikal tesirlerine ilişkin uzun izahlar sunmadık.

Hz. Ali dönemi “Tulekâ” faaliyetlerini araştırırken Muâviye merkezli rivayetlerin çoğunlukta olduğunu gördük. Bu durum Tulekâ’dan Muâviye’ye sıkça atıf yapmamıza, o dönemde yaşayan Tulekâ’dan diğer kimseler hakkında malumatlar edinemememize neden oldu. Devlet yönetimi, ekonomik ve sosyal hayat, dinî yaşantılarına ilişkin bulduğumuz meselelerin konumuzla birebir irtibatlı olmasına dikkat ettik. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman dönemlerinde Tulekâ’nın siyasi, iktisadi, toplumsal, dinî fiillerine ilişkin nakilleri biraraya getirdik. Ancak Hz. Ali dönemi ve

sonrasında yaşanan politik gelişmelerin taraflı ya da tarafsız rivayet metinlerine yansıdığını gördük.

İslâmî disiplinlerde konu edilen sahabe tanımlarına yer veremesek de Resulullah'ı görmüş, tanımış, ona iman etmiş olmanın yeterli olup olmadığını Tulekâ ile ilgili rivayetler özelinde değerlendirdik. Bu durumda Mekte'nin fethinin, sahabe kavramını anlamlandırmada öncesi ve sonrası şeklinde bir rol ayrımını beraberinde getirdiğini ifade edebiliriz.

- KAYNAKÇA -

- Avâcî, Muhammed b. Muhammed. *Meroiyyâtu'l-Îmâm ez-Zuhrî fi'l-Megâzî*. 2 Cilt. el-Medinetu'l- Münevver: y.y., 1425/2004.
- Abdullâh b. el-Mübârek. *Kitâbu'l-Cihâd*. Tunus: ed-Dâru't Tunisiyye, 1392/1972.
- Adair, John. *Hz. Muhammed Örneğinden Hareketle Lider*. ter. Ali Çavuşoğlu. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012.
- Afzalur Rahman. *Siret Ansiklopedisi*. ter. Hakan Bayrak vd. 6 Cilt. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 3. Baskı, 1996.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Fedâilu's-Sahâbe*. thk. Vasiyullah Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsned*. thk: Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası-Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*-. İstanbul: Otto Yayınları, 5. Baskı, 2017.
- Algül, Hüseyin vd. *İlmihal I*. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Apak, Adem. *İslâm Tarihi Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Arnold, Thomas Walker. *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*. ter. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2016.
- Arslan, İhsan. "Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber'in Tavrı". *Dinbilimleri Dergisi* 12/3 (2012): 119-149.
- Atar, Fahrettin. "Attâb b. Esîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/93. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Avcı, Casim (ed). *Son Peygamber Hz. Muhammed*. İstanbul: İsam Yayınları, 2007.
- Avcı, Casim. "Kureyş (Benî Kureyş)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/442-444. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Aycan, İrfan. "Muâviye b. Ebû Süfyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aydınlı, Abdullah. "İkrime b. Ebû Cehil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Azimli, Mehmet. "Hz. Peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülâhazalar". *Şarkiyat / 1* (Nisan 2009): 67-80.
- Azimli, Mehmet. "Mekke Fethi'nden Tebûk Savaşı'na Bazı Mülâhazalar". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 21/3 (2010): 194-201.
- Azimli, Mehmet. "Tarihin Kırılma Noktası: Hudeybiye Antlaşması". *Hikmet Yurdu* 3/6 (2010): 35-48.
- Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş*. Konya: Öykü Yayınları, 2005.
- Azizova, Elnure. "Zühre (Benî Zühre)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/544. İstanbul: TDV Yayınları 2013.
- Başaran, Selman. "Hakem b. Ebü'l-Âs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Begavî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân. *Mu'cemu's-Sahâbe*. thk. Muhammed el-Emîn. Kuveyt: Mektebetü Dari'l-Beyân, 1421/2000.
- Belâzûrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzûrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1408/1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâ'ilü'n-nübüvve*. thk. Abdülmu'ti Kal'acı. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk: Muhammed Abdulkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübil İlmiyye, 3. Baskı, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-Sâhîh*. 9 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311/1893.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Târîhu'l-Kebîr*. thk: Hâşîmen-Nedvî. Haydarabad: Dâîratu Meârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk: Abdusselam Muhammed Ali Şahin. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullah Muhammed vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Çubukçu, Asri. "Huveytîb b. Abdüluzza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Dadan, Ali. "Câhiliye Bedevî Arap Zihninin Son Peygamberle İmtihanı: Uyeyne b. Hısn Örneği". *İstem* 18/36 (2020): 229-252.
- Demir, Mahmut. *Fezâilu's-Sahâbe Rivayetleri Bağlamında Şîu-Sünnî İhtilafının Hadis Rivayetine Yansımaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/33954>.
- Demircan, Adnan. "Hz. Peygamber'in Mesajını Doğru Öğrenmenin Evrensel Barış Açısından Önemi". *Siret Sempozyumu: Nebvî Mesajın Evrenselliği* (Konya 2008). 208-218.
- Demircan, Adnan. *Hiz. Peygamber Döneminde Münafıklar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 4. Baskı, 2016.
- Demircan, Adnan. *Siyer Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Demircan, Adnan. *Tematik İslam Tarihi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Demirci, Abdurrahman. "Hz. Muhammed'in Öfke Kontrolü (Hz. Ömer'le Diyalogları Bağlamında)". *Mukaddime* 5/2 (2015): 113-139.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sedd-i Zerâi'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/277-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Duisenov, Nurgissa. *Sebep ve Sonuçlarıyla Huneyn Gazvesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm b. Miskin el-Herevî. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Halîl Muhammed Herrâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'. *el-Ahkâmus-sultâniyye*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fakki. Beyrut: Dâru'l Kü-tübi'l İlmiyye, 1421/2000.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'. *el-Mesâilü'l-Fikhiyye mik kitâbi'r-Rivâyeteynî ve'l-Vecheyânî*. thk. Abdülkerim b. Muhammed. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Me'arif, 1405/1985.
- Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh. *Târîh*. nşr. Şükrullah b. Nîmetullah el-Kûcânî. Dımaşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. "Velîd b. Ukbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ergin, Ali Şakir. "Mütelemmis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/190-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Erul, Bünyamin. "Süheyl b. Amr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/30. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Esed, Muhammed. *İslâm'da Yönetim Biçimi*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 4. Baskı, ts.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh. *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-â'sar*. thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1431/2010.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs. *Ahbâru Mekke*. thk. Abdulmelik Abdullah. 6 Cilt. Beyrut: Beyrut: Dâru Hıdır, 1414/1993.
- Fayda, Mustafa. "Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Fayda, Mustafa. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları 2007.
- Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Dıyâ el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Firûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.
- Görmez, Mehmet vd. *Hadislerle İslâm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Günaltay, Şemseddin. *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ Umerî. Dimeşk/Beyrut: Dâru'l-Kalem/Müessesetü'r-Risâle, 1397/1977.
- Hamevî. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdr, 2. Baskı, 1416/1995.
- Hamîdullah, Muhammed. "Huneyn Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. ter. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları 2017.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. ter. Hamdi Aktaş. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Hatîb el-Bağdâdî. *el-Müttefik ve'l Müfterik*. nşr. Muhammed Sâdık Aydın. 3 Cilt. Dımaşk: y.y., 1417/1997.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Umeyr b. Vehb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/150. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. Ankara: Otto Yayınları, 5. Baskı, 2016.
- Hitti, Philip. *Arap Tarihinin Mimarları*. ter. Ali Zengin. İstanbul: Risale Yayınları 1995.

- Hitti, Philip. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. ter. Salih Tuğ. İstanbul: Bilge Yayınları, 2020.
- Hodgson, M.G.S. *İslâm'ın Seriüveni*. ter. Metin Karabaşoğlu. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayınları, 1995.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitabu'l Fütûh*. 3 Cilt. thk. Ali Şîrî. b.y: Dâru'l-Edvâ, 1411/1991.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh Ma'ruf. *Târîhu Dimeşk*. thk: Ömer b. Ğarâme el-Amrâvî. 74 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *Cemheretü'l-Luga*. thk. Remzi Münîr el-Ba'albeki. Beyrut: Dâr al-'İlm lil-Malâyîn, 1407/1987.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Züheyr. *et-Târîhu'l-Kebîr-Târîhu İbn Ebî Hayseme*. thk. Salâh b. Fethi Helel. 2 Cilt. Kahire: Fâruku'l-Hadîse, 1427/2006.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. el-Kûfî. *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ahâdis ve'l-Âsâr (Musannefu İbn Ebî Şeybe)*. 7 Cilt. thk: Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. el-Kûfî. *el-Musannef*. ter. Zekeriya Yıldız. 16 Cilt. İstanbul: Ocak Yayınları, 1433/2012.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. *el-Muhabber*. çev. Adem Apak-Güler. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. thk: Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tebisürü'l-müntebih bi-tahrîri'l-müştebih*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzibü't-Tehzib*. 12 Cilt. Hind: Matbaatu Daireti'l- Maarifi'l-Nizamiyye, 1326/1908.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. ter. Zakir Kadiri Ugan, 3 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1418/1997.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelusî. *Cevâmiu's-Sîre (Siyerin Özü)*. ter. M. Salih Arı. İstanbul: Çıra Yayınları, 2019.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*. thk: Seyyid Aziz Bek. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Kutubi's-Sikafiyye, 3. Baskı, 1417/1996.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-maârif, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ-Hz. Peygamber ve Halifeler*. ter: Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr ve a'lâmu fukahâi'l-aktâr*. nşr. Merzûk Ali İbrahim. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyeri. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. thk., şrh: M. es-Sekkâ-İ. el-Ebyârî-A. Şelbî. 2 Cilt. b.y: y.y., 1374/1955.
- İbn İshâk, Muhammed İshâk b. Yesâr. *Kitabu's-Siyer ve'l-Megâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Daru'l Fikir, 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî. *Büyük İslâm Tarihi (el-Bidâye ve'n-Nihâye)*. ter. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1431/2010.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa Abdulvahit. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1396/1976.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Heyetu'l-Mısriyye el-'âmmetü lil-Kitab, 2. Baskı, 1413/1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukrim. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed. *Ma'rifetü's-Sahâbe*. thk. Âmir Hasan Sabrî. b.y.: Matbûatu Câmi'ati'l-İmârâti'l-'Arabîyyeti'l-Muttehide, 1426/2005.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Cuzu'l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa'd*. nşr. Muhammed b. Sâmîl es-Sülemî. 2 Cilt. Tâif: Mektebetu's-Sadîk, 1417/1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. Ed. Adnan Demircan. 8 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Mursi. *el-Muhkem ve'l-Muhitu'l-azam*. thk. Abu'l Hamid Handevi. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 8. Baskı, 1431/2010.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmûu Fetâvâ*. thk/tsh. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. 21 Cilt. Medine-i Nebeviyye: el-Memleket-ul arabiyye es'suudiyye, 1416/1995.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Minhâcu's-Sünneti'n- Nebeviyye*. thk: Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. b.y.: y.y., 1406/1986.
- İbnu'l Esîr, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Câmiu'l-Usûl min Ehâdîsi'r-Resûl*. thk: Abdulkâdir Arnaut. 12 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hulvânî-Mektebetu Dâru'l-Beyân, 1389-1392/1969-1972.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk: Muhammed ve Mustafa Abdulkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmîl fi't-Târîh*. thk. Ömer Abdusselam Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, 1418/1997.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *İslâm Tarihi (el-Kâmîl fi't-Târîh Tercümesi)*. ter. Ahmet Ağrakça vd. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti Sahâbe*. thk: Ali Muhammed el-Muavvız-Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İlgürel, Mücteba. "İstimâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İmamoğlu, Vehbi. "Mekke Putperestlerinin İslâm'la Yüzleşmesi: Tarihi ve Psikolojik Süreç Analizi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* 2/6 (2009): 307-322.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Tesbitu Delaili'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*. ter. M. Şerif Eroğlu vd. Ed. Hüseyin Hansu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Kallek, Cengiz. "Müellefe-i Kulûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/475-476. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kandemir, M. Yaşar, "Hind b. Utbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kapar, Mehmet Ali. "Mahzûm (Benî Mahzûm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/402-403. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kapar, Mehmet Ali. "Safvân b. Ümeyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/486-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kapar, Mehmet Ali. *Hz. Muhammed'in (sav) Müşriklerle Münasebetleri*. İstanbul: İlim Yayınları, 1987.
- Kılıç, Ünal. "Düşmanlarına Bile Merhametli Muhammed (Savaşlar Çerçevesinde)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Aralık 2014): 11-34.

- Koçak, Muhsin, "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 51-53. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Köse, Feyza Betül. "İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Hâdiselerinde Kureyşlilik Olgusu". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* - / 16 (Aralık 2020): 238-249.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 6 Aralık 2020. <https://kuran.diyanet.gov.tr>.
- Kurt, Hasan. "Mekke'nin Fethi Üzerine", *Hz. Muhammed ve Eorensel Mesajı*, 21-22 Nisan 2007, Çorum.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân (Kurtubi Tefsiri Tercümesi)*. ter. M. Beşir Eryarsoy. 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997-2006.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Sakîfetü Benî Sâide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/11-12. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Küleççi, Cahit. "Bir Son Dakika Sınıfı: Tulekâ". *Siyer Yıllığı-I*. Ed.: Şaban Öz. 7-15. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Lammens, H. "Mahzûm". 7/195-197. *İA*. İstanbul: MEB Yayınları, ts.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. ter. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Yayınları, 5. Baskı, 2009.
- Mahmud Şakir. *Hz. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*. ter. Ferit Aydın. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993.
- Mahmudov, Elşad. *Hz. Peygamberin Savaşları*. İstanbul: İsam Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. ter. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 1976.
- Mergînânî, Ebu'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdülcelîl el-Fergânî. *(Delilleriyle Hanefî Fıkhı) el-Hidâye*. ter. Ahmed Meylânî. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Neşriyat, ts.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *et-Tenbîh ve'l İşrâf*. tsh. Abdullah İsmail Sâvî. Kahire: Dârü's-Sâvî, ts.

- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *et-Tenbih ve'l-İşraf*. ter. Mithat Eser. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Minkarî, Ebu'l Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr. *Vak'atü Sıffin*. thk: Abduselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1410/1990.
- Muhammed İbn İshak. *Siyer*. Haz. Muhammed Hamîdullah. ter. Sezai Özel. İstanbul: Akabe Yayınları, 1988.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki. 5 Cilt. Beyrût: Dâru't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Öğüt, Salim. "Fatıma bint Esved". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/226. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Önkal, Ahmet. "Abdurrahman b. Semüre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/171-172. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Önkal, Ahmet. "Adî b. Kâ'b (Benî Adî b. Kâ'b)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/380. İstanbul: TDV Yayınları 1988.
- Önkal, Ahmet. "Ci'râne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/25. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Önkal, Ahmet. "Cübeyr b. Mu'im". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Şaban. "Hz. Peygamber'in Propaganda Siyaseti Üzerine". *Ekev Akademi Dergisi*. 29 (Bahar 2009): 109-122.
- Öz, Şaban. *Nebevî Medeniyet Tasarımı-Medeniyet İnşasında Nebevî Modellik-*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Öz, Şaban. *Siyer Tasarımı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Öz, Şaban. *Siyer'e Giriş*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 4. Baskı, 2017.
- Özkan, Halit. "Ya'lâ b. Ümeyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/296-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özsoy, Ömer-Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi)*. Ankara: Fecr Yayınları, 21. Baskı, 2017.

- Pırlanta, İsmail. "Müşriklerin Hz. Peygamber'e Karşı Takınmış Oldukları Tavırlar -Ebû Süfyân Örneği-". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 /13 (Haziran 2018): 75-102.
- Polat, Mizrap. "Hz. Muhammed'in Kabile Reislerini İslâm Toplumuna Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Süfyân İbn Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 49/2 (2008): 185-196.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Dımaşk/Beyrut: Dâru'l-Kalem, Beyrut: Dâru'ş-Şâmiyye, 1316/1898.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*. ter. Abdalbaki Güneş. vd. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin. *Tefsîr-i Kebîr-Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420/1999.
- Reşid, Abdullah Muhammed. *Önder Lider/Komutan Hz. Peygamber*. ter. İzzet Marangozoğlu. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Sandıkçı, S. Kemal. "Tulekâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sarıcık, Murat. "Ebû Mahzûre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sarıçam, İbrahim. "Hakîm b. Hîzam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/187. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Sarıçam, İbrahim. "Mahreme b. Nevfel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/389-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Hâşimî İlişkileri -İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar-*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 5. Baskı, 2005.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Ömer*. Ankara: TDV Yayınları, 9. Baskı, 2018.
- Schleifer, J. "Hevâzin". *İA*. 5/446-447. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.

- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebсут*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1414/1993.
- Seyyid Kutub. *Fîzilâl-il Kur'an*. ter. Salih Uçan vd. 10 Cilt. İstanbul: Dünya Yayınları, 1991.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Kitâbü'l-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990.
- Şibli, Numânî. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. ter. Tahir Yaşar Alp. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet-Dava-Çağ Yayınları, 1975.
- Şimşir, Mehmet. "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı". *İSTEM* / 6 (Aralık 2005): 265-280.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Evsat*. thk: Târik b. İvadillah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *Mu'cemu'l-Kebîr*. thk: Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't Taberî-Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-Beyân an Tevîli'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke-i Mükerrreme: Dâru't-terbiye li't-Turâs, ts.
- Temir, Hakan. "Hakîm b. Hizâm'ın Hayatı ve Faaliyetleri". *ASD: Akademik Siyer Dergisi* 1(Ocak 2020): 84-111.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Futûhu'l-ğayb fî'l-keşfi 'an Kinâ'i'r-Rayb (Hâşiyetü't-Tîbî 'ale'l-Keşşâf)*. thk. İyâd Muhammedu'l-Gûc. 16 Cilt. b.y.: Câizatu Debî'd-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1434/2013.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuad Abdalbaki ve İbrahim Adva. 5 Cilt. Mısır: y.y., 2. Baskı, 1395/1975.

- Ukberî, Ebu'l Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyn. *Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî*. Thk. Mustafa Saka, İbrahim el-Ebyârî, Abdulaziz eş-Şelbî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Marife, 1431/2010.
- Uludağ, Süleyman. "Hz. Muhammed'in (sas) tesis ettiği ahlak evrensel boyuttadır". *Dergi.diyamet*. Erişim 11 Kasım 2020. <https://dergi.diyamet.gov.tr/makaledetay.php?ID=33963>.
- Uyar, Gülğün. "Mekke'nin Fethi'nden Önce ve Sonra Meydana Gelen Olaylar Işığında Ashâbu's-Şecere ve Müellefe-i Kulûb Tanımlaması". *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*. 6/2 (Ocak 2020): 257-287.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbasîler*. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Üçok, Bahriye. *İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler (Hicrî 7-11. Yıllar)*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1996.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *el-Meğâzî*. thk: Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'alemî, 1409/1989.
- Varol, M. Bahaüddin, "Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İSTEM / 6* (Aralık 2005): 195-213.
- Watt, W. Montgomery. *Hazreti Muhammed –Peygamber ve Devlet Adamı–*. ter. Erdem Türközü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Watt, W. Montgomery. *Hz. Muhammed Medine'de*. ter. Süleyman Kalkan. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Kitabu'l-Buldan*. Beyrut: Dâru'l Kütübil İlmiyye, 1431/2010.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karacam vd. 10 Cilt. İstanbul: Azim Yayınları, ts.
- Yılmaz, Ali. "Mekkeli Müşriklerin Hz. Muhammed'e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü [The Other Aspect of Meccan Polytheists' Extreme Opposition Against Prophet Mohammad], *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Journal of the Faculty of Theology* 6/10 (Haziran/June 2019): 59-89.

- Yılmaz, Metin. "Hz. Ömer Dönemi İç Güvenliğin Teminine Yönelik Kurumsallaşma Teşebbüsleri". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* (2018). 305-330.
- Yılmaz, Yasin. "Cihad Kavramı ve Hz. Peygamber'in (sav) Mekke ile Medine'deki Uygulamaları". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* (2013) -/22: 285-307.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed el-Murtazâ. *Tâcu'l-arûs min cevahiri'l-kâmus*. 40 Cilt. b.y.: Daru'l-Hidaye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Muktene fi serdi'l-kûne*. thk. Muhammed Salih Abdulaziz Murad. 2 Cilt. b.y.: el-Meclisu'l-ilmiiyyebi'l-Camiati'l-İslamiyye el-Memleketu'l Arabiyyeti's-Suudiyye, 1408/1987.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaut. 25 Cilt. b.y: Müessesetü'r-Risâle, 9. Baskı, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiru ve'l-A'lâm*. çev: Muzaffer Can. 6 Cilt. İstanbul: Cantaş Yayınları, 1994.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâ'ik-ı ğavâmızı't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. ter. Abdulaziz Hatip vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsü'l-Belâga*. thk. Muhammed Basil Uyun Sud. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Keşşâf Tefsiri*. Ed. Murat Sülün, 6 Cilt. İstanbul 2018.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî Ve Edilletuhû*. 9 Cilt. Şam: Dâru'l Fikr, ts.
- Zübeyr b. Bekkâr (256/870). *Cemheretü nesebi Kureyş ve ahbâruhâ*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Matbaatü Medenî, 1381/1961.

- EK -

EK 1: Mekke Fethinde Müslüman Olan Tulekâdan Bazı Şahsiyetler*

KABİLELER	TULEKÂ'DAN KİMSELER
Benî Abdüşems b. Abdümenâf b. Kusay'dan Olanlar	Ebû Süfyân b. Harb
	Yezîd b. Ebî Süfyân
	Mu'âviye b. Ebû Süfyân
	Attâb b. Esîd
	Hâlid b. Esîd
	el-Hakem b. Ebi'l-Âs
	el-Velîd b. Ukbe
	Umâre b. Ukbe
	Hâlid b. Ukbe
	Abdurrahmân b. Semüre
	Âmir b. Küreyz
	Ebû Hâşim b. Utbe
	Hind bnt. Utbe ¹
Cüveyriye bnt. Ebî Süfyân ²	
Benî el-Muttalib b. Abdümenâf b. Kusay'dan Olanlar	Kays b. Mahreme
	es-Salt b. Mahreme
	Abdullah b. Kays
	Cüheym b. es-Salt
	Mahreme b. el-Kâsım
	Rükâne b. Abdüyezîd
	Uceyr b. Abdüyezîd
	Ebû Nebka
	Akîl b. Ebû Tâlib ³
	Muattib b. Ebû Leheb ⁴
Benî Nevfel b. Abdümenâf b. Kusay'dan Olanlar	Adî el-Ekber
	Ukbe b. el-Hâris
	Ebû Sirve'a

	Huceyr b. Ebû İhâb
	Ya'la b. Ümeyye
	Cübeyr b. Mut'im ⁵
	Adiyy b. Hiyâr ⁶
Benî Esed b. Abdüluzzá'dan Olanlar	Hakîm b. Hizâm
	Hâlid b. Hakîm
	Hişâm b. Hakîm
	Abdullah b. Hakîm
	Yahya b. Hakîm
	el-Esved b. Ebü'l-Bahterî
	Yezîd b. Zem'a
	Hebbâr b. el-Esved
	es-Sâib b. Ebû Hubey
Benî Abdüddâr b. Kusay'dan Olanlar	Şeybe el-Hâcib
	en-Nudayr b. el-Hâris
	Ebü's-Senâbil b. Ba'kek
	Yezîd b. Evs
	Hind b. Ebû Hâle
Benî Zühre b. Kilâb'dan Olanlar	Mahreme b. Nevfel
	Ezher b. Abduavf
	Abdullah b. Avf
	Hamnen b. Avf
	Abdullah b. el-Erkam
	Hâşim b. Utbe
	Nâfi b. Utbe
	Abdullah b. Vehb
	el-Alâ b. Cârîye
	Esîd b. Cârîye
	Hay b. Cârîye

	el-Ahnes b. Şerîk
	Oğlu el-Muğire
Benî Mürre b. Kâ'b b. Lüey'den Olanlar	Ebû Kuhâfe
	el-Muhâcir b. Kunfüz
	Abdurrahmân b. Mu'âz
	Attâb b. Süleym
Benî Mahzûm b. Yakaza b. Mürre b. Kâ'b b. Lüeyoğulları'ndan Olanlar	el-Hâris b. Hişâm
	İkrime b. Ebû Cehil
	Abdullah b. Ebû Rebîa'a
	Velîd b. Abdüşems
	el-Muhâcir b. Ebû Ümeyye
	Hâlid b. el-Âs
	es-Sâib b. Ebü's-Sâib
	Abdullah b. es-Sâib
	Kays b. es-Sâib
	Hebbâr b. Süfyân
	Kardeşi Abdullah b. Süfyân
	Sa'id b. Yerbû
	Hazn b. Ebû Vehb
	Müseyyeb b. Hazn
	Hakîm b. Hazn
	Osman b. Vehb
	Amr b. Hâris el-Mahzûmî ⁷
	Cüveyriye bnt. Ebû Cehil ⁸
Fâtıma bnt. el-Velîd b. el-Muğire ⁹	
Ümmü Hakîm bnt. el-Hâris b. Hişâm ¹⁰	
Benî Adî b. Kâ'b'dan Olanlar	Mutî b. el-Esved

	Ebû Cehm b. Huzeyfe
	Abdullah b. Ebû Cehm
	Ebû Hasme b. Huzeyfe
	Abdullah b. Amr
Benî Sehm b. Amr b. Hüsaysb. Kâ'b'dan Olanlar	Ebû Vedâ'a
	el-Muttalib b. Ebû Vedâ'a
	Kays b. Adî
	Abdullah b. ez-Ziba'râ
	Rayta bnt. Münebbih b. el-Haccâc ¹¹
Benî Cümah b. Amr b. Hüsays b. Kâ'b'dan Olanlar	Safvân b. Ümeyye
	Ebû Mahzûre
	Kelede b. el-Hanbel
Benî Âmir b. Lüey'den Olanlar	Süheyl b. Amr
	Sehl b. Amr
	Huveytib b. Abdüluzzâ
	Abdullah b. Sa'd
	Hişâm b. Amr
	Rebî'a b. Ebû Hareş
	Abdullah b. es-Sa'dî
	Ali (Ebû Ali)
	Abdurrahmân b. Meşnû
	Abd b. Zem'a
Benî Fihri b. Mâlik'ten Olanlar	Dirâr b. el-Hattâb
	Rebâh b. Amr
	Nehşel b. Amr
	Ukbe b. Nâfi
	Vahşî b. Harb
Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İyâs b.	Enes b. Züneym

Mudar'dan Olanlar	Ebû Akreb b. Huveylid Ümeyme bnt. Süfyân b. Vehb b. el-Eşyem ¹²
Benî Temîm b. Üd b. Tâbiha b. İlyâs b. Mudar'dan Olanlar	el-Akra` b. Hâbis
Kays b. Aylân b. Mudar'dan Benî Fezâre b. Zubyân b. Bağîd b. Reys b. Gatafân b. Sa'd b. Kays'tan Olanlar	Uyeyne b. Hısn

* İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 6/v-viii.

¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 10/254-258.

² İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, 69/85.

³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Muktene fî serdi'l-kûne*, thk. Muhammed Salih Abdulaziz Murad (b.y.: el-Meclisu'l-ilmiiyebi'l-Camiati'l-İslamiyye el-Memleketu'l Arabiyyeti's-Suudiyye, 1408/1987), 2/152.

⁴ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tebîrü'l-müntebih bi-tahrîri'l-müştebih*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 4/1309.

⁵ Zehebî, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, 3/95.

⁶ Zehebî, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, 3/514.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l Müfterik*, nşr. Muhammed Sâdık Aydın (Dımeşk: y.y., 1417/1997), 3/1691.

⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, 8/206.

⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 10/283.

¹⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 10/283.

¹¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 10/290.

¹² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 10/319.